

KRIZSÁN LÁSZLÓ

★

MAGYAR LÁSZLÓ

A MÚLT MAGYAR TUDÓSAI

FŐSZERKESZTŐ:

TOLNAI GÁBOR

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:

SZALAI SÁNDORNÉ

597795

KRIZSÁN LÁSZLÓ

MAGYAR LÁSZLÓ

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST 1983

MTA
KIK

629481

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ISBN 963 05 3044 9 (az összkiadás száma)

ISBN 963 05 3046 5 (a kötet száma)

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1983

Krizzsán László

Printed in Hungary

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvtár 4694 / 983 sz.

„Én mindig szent kötelességemnek tartottam édes Hazám javát és dicsőségét a tőlem kitelhető minden módra előmozdítani.”

(Magyar László 1861. dec. 25-én kelt, a Magyar Tudományos Akadémia elnökéhez intézett leveléből)

TARTALOM

Előszó	9
Magyar László élete	12
A bölcsőtől Afrikáig	12
Afrikában	39
Magyar László életműve és a modern Afrika-tudomány	105
A rabszolgakereskedelem hatása az angolai tengerpart mögöttes terü- letein élő népek életére	109
Válság Afrika nyugati területein a rabszolgakereskedelem korláto- zása nyomán	142
Társadalmak rabszolgaság nélkül	164
Szökött rabszolgák szabad tele- pülései	167
„Rejtőző népek” és közösségeik	188
Bibliográfia	213

ELŐSZÓ

Arckép helyett csupán azt az édesapjához írott levélrészletet közölhetjük kötetünk első oldalán, melyben az akkor 39 esztendőös Magyar László önmagát állítja elének egy sokat próbált és ifjúan aggastyánná vénült ember külsőjében.

Mert az Afrika-kutatóról hiteles arckép nem maradt fenn.

Egy vállalkozó szellemű művész 1937-ben elkészítette ugyan Magyar László arcmását, oly módon, hogy lényegtelen változtatásokkal lerajzolta Magyar László fivérét, az 1849-ben Komáromnál

hősi halált halt Magyar József tüzér-
főhadnagyot. A két arc között
olyan nagy hasonlóságot ábrázolt,
mintha csak ikertestvérek lettek
volna. Pedig nem is egy anyától
születtek . . . és ez a hamis kép ke-
rült hiteles Magyar portréként a
köztudatba.

Ám nemcsak arcképét, de élet-
művét sem ismerjük jelentőségé-
hez méltóan és igazán. Nem ismeri
kellően — elsősorban nyelvi okok-
ból — a világ tudományos közvé-
leménye, és nagyon keveset tudnak
a legnagyobb magyar felfedezőről
korunk magyarjai.

Pedig Magyar László életműve
nagyobb figyelmet érdemel!

Nagyobb figyelmet az egyete-

mes Afrika-tudomány részéről és nagyobb figyelmet azon nemzedék részéről, melynek valós értékeit és alkotóképességét az is meghatározza, hogy mennyit képes méríteni nemzeti tudományunk gazdag örökségéből és az örökhagyók példájából.

Jelen munkánkkal — Magyar László életének és tudományos hagyatéka néhány részletének elemzésével — a fentiekhez kívánunk szerény eszközeinkkel hozzájárulni: minél szélesebb körben megismertetni életművét és ezen keresztül nemzeti tudományunk egy nagyszerű fejezetét.

MAGYAR LÁSZLÓ ÉLETE

A BÖLCSŐTŐL AFRIKÁIG

Magyar László születésének időpontjáról, helyéről és körülményeiről életrajzírói eltérő adatokat közölnek. Legtöbbször Szabadkát tartották — tévesen — szülővárosának, noha Hunfalvy János már 1866-ban Szombathely szülöttjének nevezte az Afrika-kutatót. Szabadka valószínűleg azért vált Magyar László feltételezett szülővárosává, mert édesapja — Magyar Imre — itt telepedett le, és e város közelében, Öttömösön szerezte azt a földbirtokát, amelytől nemesi előnevét is nyerte. Letelepődése és

birtokszerzése azonban már jóval a Magyar László születése utáni időpontra esik. A külföldi megemlékezésekben ennek ellenére Szabadkát ruházzák fel a szülőhely rangjával.

E kérdésben mutatkozó tájékoztatatlanság és titokzatosság Magyar László születésének körülményeivel — a kor felfogása szerint „törvénytelen” voltával — magyarázható. Maga Magyar László sem tudta pontosan, hogy hol és mikor született. Midőn a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjául választotta, felkérte Magyar Lászlót életrajzi adatainak közlésére. Magyar László Afrikából édesapjához fordult az alábbi ké-

réssel: „Toldy Ferenc úr . . . megkér az Akadémia nevében, hogy tulajdon életrajzomat (biographia) gyermekkoromtól kezdve, annak minden viszonyaival, leírjam . . . Kérlek azért édes Atyám, légy szíves a leendő legelső leveledben születésem napját, évét és hollétét minden egyéb azt illető és néked alkalmasnak látszó körülményekkel vélem tudatni.”

Az apa számára valószínűleg nem látszott alkalmasnak a „köriülmények” részletes leírása, vagy ezzel kapcsolatos levele nem érkezett meg Afrikába, mivel Magyar László a későbbiek során soha nem hivatkozott apjától nyert életrajzi adatokra.

Születésének adatait a szombathelyi római katolikus egyház anyakönyve őrizte meg. E szerint: 1818. november 13-án született, házasságon kívül. Édesapja Magyar Imre, gróf Festetics György csáktornyai uradalmának gazdatisztje, édesanyja Horváth Anna, ismeretlen foglalkozású fiatal nő volt.

A László névre keresztelt újszülött — amint a házasságon kívül született gyermekek általában — édesanyja családi nevét nyerte el.

Az a körülmény, hogy a keresztapa tisztét a város egyik leggazdagabb kereskedője és legtekintélyesebb polgárainak egyike, Zanelli Ferenc vállalta — akit eddigi isme-

reteink szerint semmiféle rokoni kapcsolat nem fűzött a leányanyához — arra enged következtetni, hogy Horváth Anna a kereskedő házában alkalmazotti — nem kizárt lehetőség, hogy szolgálói — minőségben élt.

Horváth Anna kevéssel a szülés után meghalt. A kisiút nagyanyja, Horváth Apollónia vette gondozásba. Horváth Apollónia személyét éppúgy homály fedi, mint Horváth Anna kilétét, és semmiben sem segít hozzá Horváth (Magyar) László születése körülményeinek tisztázásához. Ellenkezőleg. Inkább bonyolítja és megkérdőjelezi valószínűnek hitt feltevézéseinket. Ha ugyanis Hor-

váth Apollónia valóban Horváth (Magyar) László anyai nagyanyja volt, akkor édesanyja nem lehet azonos azzal a Horváth Annával, aki 1798. február 15-én született és 1818. december 6-án Szombat helyen hunyt el, (s akit egyedül halálának időpontja miatt hoztak kapcsolatba Magyar Lászlóval), mert ennek édesanyját Szalay Évának nevezték. Következésképp: az Afrika-kutató édesanyjáról — névén kívül — semmiféle hitelt érdemlő adattal nem rendelkezünk.

Az apa, Magyar Imre törvénytelen gyermekének születése után rövidesen elhagyta csáktornyai szolgálatát. Lehet, hogy Festetics gróf 1819-ben bekövetkezett ha-

lála indította erre, lehet, hogy a menekülés tragikusan végződött szerelmének színhelyéről. A gyermek továbbra is Szombathelyen maradt, de az apa akkor sem fogadta törvényes gyermekévé, amikor 1821-ben házasságot kötött. Lászlót Dunaföldvárott lakó szüleinél helyezte el. E lépésre is csak akkor határozta el magát, amikor a nagy szegénységben — szinte koldus-sorban — élő anyai nagyanya ereje és anyagi helyzete végképp megromlott, és a gyermeket tovább már nem tarthatta magánál. Az öregasszony későbbi sorsa teljesen ismeretlen.

A dunaföldvári katolikus iskolában kezdte meg tanulmányait,

amelyet a helybeliek „nemzeti iskolá”-nak neveztek akkoriban. A gyermekévek örömtelenül repültek el a szülői szeretetet nem ismerő kisfiú felett. Egyik, Afrikából apjának írott levelében, 1861. december 25-én, úgy emlékezett „árva ifjúkorára”, hogy annak „egyedüli jótevő angyala” egy szomszédbeli kislány, Gyurikovics Fanni volt.

Kortársai, életrajzának későbbi kiegészítői — *utólag* — a gyermekben is a későbbi felfedező erényeit keresték, és az ifjúságra általában jellemző tulajdonságokat az ő esetében rendkívülivé, küldetészerűvé magasztosították. Ilyen *utólag* készült, a gyermekben felnőttet és felfedezőt vagy legalább

a későbbi világhíresség bontakozó csírait meglelő életrajzi vázlatot küldött a kortárs Antunovics József a Magyar Tudományos Akadémiának:

„Mint gyermek, csintalan és merész volt és friss elmetehetséget árult el. Olvasni szeretett, leginkább pedig utazásokat. Már mint kisebb tanuló, ha tengeri utazásokra szert tehetett, azokat egész szenvedéllyel olvasta; később, idősebb lévén, csakis ily leírások olvasásával foglalatoskodott, s bajtársai társaságában is a tengereken túl levő világrészekről és országokról legörömelebb és elég elmésséggel beszélgetett, anélkül, hogy lehetségesnek látta volna

vágyai s képzelődéseinek valahai teljesülhetését.

— Mint ifjú az okosabbak társaságát kedvelte, azokat örömmel hallgatta, s elismerését irántok nyilvánította, amennyiben tőlük valamit tanulhatott; ellenben az üres beszédűeket kerülte és az olyanokkal foglalkozókat, ha az illedelem engedte, rendre is, vagy okosabb beszédekre utasította.”

Itt valószínűleg túlzott erényeket tulajdonít az emlékező Antunovics Magyar Lászlónak, vagy nem értette meg, hogy a gyermek két okból is társaságkerülő, magányos volt. Egyrészt örökké gúnyolt „zabi”-gyerek volta, másrészt kancsalsága miatt.

Az azonban kétségtelen, hogy Horváth (Magyar) László nagy kedvet és nosztalgiát érzett már gyermekkorában is a tengerész élet iránt. Amikor 1845-ben az Argentin Köztársaság hajóhadában hadnagyi rangot nyert, „gyermekkori álmait érezte beteljesedve”. A tengerészpálya iránti gyermekkori vonzalmáról — apján kívül — egyetlen embernek vallott: gróf Széchenyi Istvánnak, abban a levélben, melyet dél-amerikai expedíciós tervéhez csatolt, és amelyben személy szerint is felkérte a Magyar Tudós Társaság alapítóját vállalkozása anyagi támogatására. De ezek a gyermekálmok nem jelentették azt, hogy tudatosan ké-

szülődött a felfedező, a kutató nehéz, de dicsőséges életére. Őt egyszerűen csak a tenger, az ismeretlen megismerésének vágya vezette.

Középiskolai tanulmányait a kalocsai piarista gimnáziumban és Szabadkán végezte, 1831 és 1836 között. Ezekre az évekre esik (közelebbről meg nem határozható időpontban) törvényes gyermekké fogadása. Erre — feltehetően — azért szánta el magát a gyermekét mindaddig törvényesen el nem ismerő apa, mert a gimnazista fiú helyileg is közel került azokhoz a körökhöz, ahol őt, az apát jól ismerték. S amint egykor a társadalmi előítéletektől való fé-

lelem a „törvénytelen” sorsára juttatta a pályakezdő, karrierre törekvő fiatalember házasságon kívül született gyermekét, úgy a megváltozott körülmények között, ugyanezen társadalmi előítéletek a közismert és köztiszteletben álló férfiú számára nem tették lehetővé „törvénytelen” gyermek nevelését.

A gimnazista diák már a Magyar családnevet viselte.

Ezen a néven kellene szerepelnie a pesti egyetem bölcsészettudományi karának anyakönyveiben, mivel gimnáziumi tanulmányai után, életművének gondozója, Hunfalvy János tudomása szerint, „bölcsészeti tudományok tanulá-

sára Pestre küldték”. A hallgatók jegyzékében azonban olyan Magyar vagy Horváth családnevű hallgató, akinek egyéb adatai kétségtelenné tennék személyi azonosságát Magyar Lászlóval, 1833 és 1843 között — e nagy rátartással megállapított évkörön belül — a pesti egyetemek hallgatói között nem fordul elő.

Feltételezhető, hogy Magyar László hivatalos beiratkozás nélkül látogatta az egyetemet, vagy pesti tartózkodása idején nem egyetemi stúdiumokkal foglalkozott. Az utóbbi feltételezést valószínűsíti, hogy ismerősei körében egyetlen egyetemen szerzett barát vagy kolléga sem található, és ő maga

sem hivatkozott soha egyetemi végzettségére vagy ott szerzett ismereteire. Első kenyérkereső foglalkozása is távol esik a bölcsészeti tudományok körétől: 1840-től gazdasági gyakornok volt apja mellett, majd ispán a báró Orczy család jankováci uradalmában. A tengerészpályával kapcsolatos elképzeléseit apja mereven ellenezte, és vitathatatlan jóindulattal mindenáron a gazdatiszti pályán akarta megtartani, amely, amint személyes tapasztalatai is igazolták, jólétet és nyugalmat ígért, és a birtokszerzést, nemesi rang elnyerését sem zárta ki.

1842-ben Kiss Pál, Fiume kormányzója, felhívással fordult az

ifjúsághoz a tengerészhivatás felkarolása és népszerűsítése érdekében. Magyar László az elsők között jelentkezett a kétéves tanfolyamra, melyet 1843-ban sikeresen elvégzett, és kadetti minőségben egy Triesztből Brazíliába induló osztrák postahajó személyi állományába került.

Mielőtt tengerre szállt, meglátogatta édesapját. Ekkor találkoztak utoljára, és ez volt búcsúja hazájától is.

Életének ezután következő viharos szakaszáról maga Magyar László számolt be egyik, Közép-Afrikából édesapjának küldött levelében:

„Oda hagyván Triesztet az ausztriai postahajón, hol mint hajós kadét szolgálatot vállaltam, egy szerencsés utazás után Brazíliába, a Bahia de todos os santos-i öbölben horgonyt vetettem; itt oda hagyván az ausztriai hajós szolgálatot, Nyugat Indiákra hajóztam, hol Havannából egy spanyol contrebande hajón, mint köztengerész, a guineai szerencsen partokra vitorláztam. Felette szerencsés valék ezen veszedelmes és átkozott kereskedésben, mert öt hónapi utazás után, igen betegen, de teli erszénnyel ismét Cubára visszatértem, a nyert 1500 spanyol koronás tallérok tanulni kívánó lelkeimet el nem csábították... hat

hónapig egy jeles nauticus professzornál a nevezett célra órákat fizettem, hol magamat elegendőleg kiképezve, és a szükséges hajósi műszereket megszerezve, az »Albatros« spanyol hajón mint másodpilot a Keletindiákra veztem, hol a kapitány meghalálozott és Szumátrán, Jáván keresztül Madagaszkár szigetén az antongili öbölbe érkeztem. Itt csaknem halálra megbetegedtem a sárga-hideglelésben. Majd egy francia hadihajón, mint utas, a Jóreménység Fokára utaztam, hol mintegy két hónapi mulatás után a tengerészek ispotályában egészségem helyreállott. Innét egy portugál hajón, már mint első pilot, Brazíliába

Rio-Janeiroba hajóztam. Tudván, hogy ezen városban lakozik Vámosi József, debreceni hazánkfia, jónak találtam őtet felkeresni. Felette kedvesen fogadott ezen tisztelt földi, ki több évek óta egy szerencsés kereskedés következtében meglehetősen vagyon birtokába juta. Vámosi barátom csakhamar tudtomra adá, hogy a platai köztársaság dictatora d. *Manuel Rosas* rendelést adott az itt tartózkodó miniszterének, a status flottájára több alkalmas hadi tiszteket szerződtetni . . . azért barátomtól a szükséges ajánló levelekkel ellátva, Buenos-Ayresbe vitorláztam, hol ajánlóleveleim következtében a dictatortól audentiát nyertem, ki

... meghatározta a próbatétel napját, melyen reménységemen felül jó sikert nyerve, a flotta-hadnagyi patenslevelet és egyszer-smind a polgári jogot megkaptam.

Édes Atyám, soha nem éreztem nagyobb örömet, mint amidőn először láttam vállaimon ragyogni a díszes arany epauletteket, ezzel látám gyermekkori álmaimat beteljesedve. — Felesleg említeni a véres háború viszonyait La Plata és Uruguay statusok között; ezen utóbbi hatalmasság az angol és francia flottákkal erősítve, csaknem mindig győztes maradt. A Plata folyón a buenos-ayresi flottilla az említett francia és angol

hadi flották által egy hosszas ágyúzás által tönkre tétetvén, én, mint hadifogoly, az uruguayi ellenség kezébe estem, hol hadi törvényszék elé állítatva, több tisztársammal halálra ítéltettem, fő okul adván (de hamisan), hogy az uruguayi hadifoglyok legyilkolásában én is részt vettem; de köszönet a nemesszívű francia hajó parancsnokának (neve Lainé), aki . . . a hadi törvényszéknek ártatlanságomat megmutatá, midőn szabadon bocsátva, és tiszti rangomat megtartva, magamat köteleztem: míg a háború tartand, a buenos-ayresi lobogó alatt az uruguayi status ellen szolgálatot nem venni, mire odahagyva Monte-

videcot, ismét Rio-Janeiróba hajóztam. Munkás élethez szokva, a nyugalom csakhamar unalomra lett, ezért feltettem céloomul Délamerika belsejébe utazni, az Andesi-Cordillerákon keresztül az *inkák országát*, vagy *Perut* és az ottan elszórt régiségeket megvizsgálni; ezen tervem kivitelére folyamodtam egy tudós társasághoz . . . de ezen költséges utazást nem vihettem végre.”

A tudós társaság, amelyhez Magyar László dél-amerikai úti tervével fordult, a Magyar Tudományos Akadémia volt.

A tervet gróf Széchenyi István, a Magyar Tudományos Akadémia

alapítója ismertette az Akadémia gyűlése előtt, 1846. november 4-én. Magyar László e tervben előadta, hogy dél-amerikai tartózkodása idején a spanyol és portugál nyelveken kívül elsajátította a guarani és a quichna (kisna, inka), bennszülöttek által beszélt és a kontinensen leginkább elterjedt nyelveket, amelyek a bennszülöttekkel való korlátlan érintkezés lehetőségét biztosították volna Dél-Amerika csaknem valamennyi tartományában.

„Birtokomban látván e segédforrásokat, mint egyedüli salva guardiát mindazon akadályok legyőzésére, melyek a még kevésbé ismert Dél-Amerika belső tarto-

mányai beutazását gátolhatnák, hivatásom egész tüzetől ösztönözve, elhatároztam magamat, e még nagyobbára, s kivált tőlünk magyaroktól csak nevökről ismert tartományokat tudományos tekintetben beutazni, fő kötelességemnek tartván, tökéletes fizikai, topográfiai és politikai földleírást, valamint mappáit minden általam beutazott tartományoknak kidolgozni el nem mulasztván a természet ritkább tárgyait Magyarország ritkaság-tára számára, amennyire lehetséges, megszerezni.”

A dél-amerikai expedíció terve volt a kutató ébredése Magyar Lászlóban. S nem is csak egyirányú, hanem, amint Széchenyi Ist-

vánhoz Maldonadóból küldött levelében írta 1846. június 2-án, a megjelölt tartományokról „Phisicai, Historiai és Politikai földleírást” szándékozott készíteni.

Magyar két kutatóútát tervezett: az első Uruguayból (Maldonadóból) kiindulva, Paraguayon át Gran Chaco, Tucuman, Salto tartományokon és a Cordillerákon keresztül Limába vezetett volna, míg a másik út kiindulópontjául Rio de Janeirót választotta. E második expedíció során Minos Gerais arany- és gyémántmezőinek átkutatását és a Matto Grosso részletes feltérképezését tervezte. Ez az útvonal is keresztülvezetett volna Limán, majd onnan

az Amazon forrásvidékéhez és az Orinoko folyamhoz.

A tervezett utazás során Magyar László különös figyelmet kívánt fordítani a lakosság „szokásainak és életmódjának leírására”. Az utazás kizárólagos célja a tudomány szolgálata és hazája tudományos hírének öregbítése lett volna. „Legyőzhetetlen hazafiúi büszkeség készített megmutatni a művelt világnak, hogy Magyarországon — amely geographiai fekvésénél fogva eddigelé a földleírási tudomány tekintetében hátra maradt — ma már találkoznak magyarok, akik minden veszélyt megvetve, fölkeresik földgömbünk legtávolabbi zónáit is, mikor

a földleírás tudományának gyarapításáról van szó . . .”

A hazafias cselekedetként fel-fogott utazáshoz természetesen kizárólag a Magyar Tudományos Akadémiától kért és várt anyagi segítséget. A három esztendőre tervezett expedícióhoz mindössze 14 000 forintot. Ám Magyar, mivel személye teljesen ismeretlen volt, és a „pénztár állapota” sem engedte meg, még e szerény támogatást sem nyerhette el.

Négy évtizeddel Magyar László kezdeményezése után, Karl Steinen végigjárta a Magyar által bejárni kívánt és javasolt kutatóutakat. Megfigyeléseit és felfedezéseit két kötetben — *Durch Zentral-Brasi-*

lien (1886) és *Unter den Naturvölkern Zentral-Brasilien* (1894) — közölte. Írásai különösen ama szokások felderítésével szolgáltak értékes kultúrtörténeti adatokkal a tudománynak, amely szokásokat Dél-Amerika XIX. századi indián lakossága őseitől archaikus állapotában őrzött meg.

Ezekre a szokásokra akart Magyar László is — 40 évvel Karl Steinen előtt — „különös figyelmet fordítani”.

AFRIKÁBAN

Magyar László tudatosan és tudományos alapossággal csak a dél-amerikai felfedezésekre készült. Afrika-kutatóvá — előzetes szán-

dék nélkül — életének sajátos alakulása tette.

Miután nyilvánvalóvá vált, hogy dél-amerikai expedíciós terve keresztülviteléhez a Magyar Tudományos Akadémiától anyagi segítségre nem számíthat, tengerésztiszti képesítésének megfelelő kenyérkereső foglalkozást keresett. De az Argentin Köztársaságtól nyert okmányokkal tiszti rangban sem az angol, sem a francia, de még az észak-amerikai hadi flottánál sem vállalhatott szolgálatot. „... lóról számárta ülni nem tartám jónak, azért Afrika nyugati partjaira hajóztam, hol a Kalabári néger király *Trudodati Dalaber Almanzor* flottilájánál mint parancsnok szolgálta-

tot vettem.” „... egy shoonernek, mint hadnagy, parancsnoka vagyok. Tiszteltetve hivatalomban, szeretve barátaimtól, s ellátva azzal, mi az életre szükséges...”

Mintegy két esztendőn keresztül viselte e hivatalát Magyar László, „a fekete felségnek egész megelégedésével, míg végre egészségem annyira megrongálódott az öldöklő klíma befolyása miatt, hogy itt tovább maradni, életem bizonyos veszte miatt, lehetetlen vala; azért őfelségétől, egy hosszas pipázás után, határozatlan időre szabadságot nyerve, elbúcsúztam, és mintegy 15 gradussal délre, a portugáliai gyarmatokra utaztam, egészségem helyreállítása végett”.

A kalabári uralkodó szolgálataiban eltöltött időszakra esik *Magyar László felhajózása a Kongó, vagy Zaire délafrikai folyamon* 1848. május 9. és július 1. között. E vállalkozását hat kabendai bennszülött hajós segítségével hajtotta végre. Kiinduló állomása Ambriz portugál telep volt. A Zaire torkolatát május 12-én érte el a Ponta de Padrao hegyfoknál. Útínaplója — sajnos — csak nem egészen két hónap megfigyeléseit tartalmazza, mert a július elsejei bejegyzés után, ismeretlen okból, megszakad. E napló azonban töredékes állapotában is elsőrendű forrás az afrikai folyammenti települések, a késői rabszolgakereskede-

lem, valamint a törzsi szervezetek és igazgatási rendszerek tanulmányozásához.

Magyar László töredékes kongói útinaplója J. K. Tuckey 1818-ban Londonban megjelent tudósítása után a második tudományos információ Afrika e területéről. (Figyelmen kívül hagyva itt a Kongó felfedezőjének, Diego Cao kapitánynak 1482-ben kelt feljegyzéseit, amelyek kizárólag földrajzi helymeghatározásokra szorítkoznak.) Történelmi forrásértékét nagyban növeli az a körülmény, hogy az általa közölt adatokat személyesen és a helyszínen ellenőrizhette, ami gyakran nem csekély veszéllyel járt, különösen amikor

behatolt a Ponta de lenha (Erdőfok) közelében rejtőző rabszolga-kereskedő központba.

„Képzeljék olvasóim állapotomat: én egyedül, nemzetségemre magyar, csaknem egészen ismeretlen utakon keresztül, váratlanul, mintegy 30 különféle nemzetből alakult pirátaéletmódú rabszolga-kereskedő között, kiknek többnyire portugál és spanyol nyelvét beszélem is, de conditiomra nézve, mint ex-haditengerészeti tiszt kétség kívül esküdt ellenségüknek tartottak. — Mit keres itt ez az ausztriai magyar kutya? — kérdezték egymástól a durvábbak. Mások, mint bizonyost, az állíták, hogy én nem lehetek egyéb,

mint valamely angol cirkálójó spionja, ki búvóhelyeiket akarom felderíteni, megvásárolt rabszolgáik számát, azoknak behajózási idejét és helyét, mely esetben könnyű leend az angoloknak, nemcsak a tengeren behajózott rabszolgákat elfogdosni, hanem megismervén a folyami hajózást, portékájuk itteni depóját is megsemmisíteni.

Mindez nem volt titok előttem, ezért csaknem egészen elvesztettem reményemet innét tovább felfelé utazhatni, de szerencsémre különfélék voltak irántam a vélemények, annál is inkább, hogy volt alkalmam itt némely sympathiákat találhatni, egy ismerő-

sömnél a la platai vizekről, kit itt ismét feltaláltam.”

Rendkívüli jelentősége volt a kongói útnak Magyar László életében azért is, mert ez az utazás serkentette további kutatásokra, és ez az út adta vissza a dél-amerikai expedíció megghiúsulása után felfedezői hitét, szándékait és önbizalmát.

A két esztendei tartózkodás Nyugat-Afrika partvidékén erősen megrongálta a különben edzett tengerész egészségét. Ekkor kért „bizonytalan időre szabadságot” munkaadójától, a „Kalabári fekete felségtől”, és Benguelába utazott, ahol — hallomása szerint — egészséges és európai ember számára jó

éghajlati viszonyok uralkodtak. Megtakarított pénzből európai árukat — szöveteket, fegyvereket, szerszámokat, olcsó ékszereket, szesz italokat és különböző csecsebecséket — vásárolt, azzal a szándékkal, hogy ezek segítségével majd kutatóutakat szervez Afrika fehér ember által még nem látott területeire.

Benguela éghajlata azonban alig különbözött a Guineai öböl gyilkos klímájától. A fehér ember itt is csak szenvedett.

„Kivált március és április hónapokban tapasztalják az európaiak az itteni éghajlat öldöklő befolyását, azért azon évszakot közönségesen, »Carneirado«-nak, azaz hús-

nyúzonak nevezik. Ez évszak alatt minden testi mozgás és munka, az égető napsugároknek kitett helyeken, az európai emberre nézve nagyon veszélyes, azért az itt lakozó európaiak akkor ki sem járnak a házból . . . Itt tartózkodásom ideje alatt volt alkalmam tapasztalni a nagy nyereséget az afrikai belföldi kereskedésben (elefántcsont, gumi, urzella, viasz stb.), úgyszintén tapasztalt emberektől érttettem, hogy mintegy 80—90 geographiai mérföldre az ország belsejében, egy nagy síkságon, gyönyörű tartományok léteznek, a legjobb és egészséges klímával. A lakosok bátor pogányok, de Afrika belsejére kiterjedt kereskedésük kö-

vetkeztében, minden nemzetekkel kapcsolatban vannak, és természetileg kosmopoliták, minden jövevényt keblökre fogadnak, bátor utazók, és ügyes elefánt-vadászok. Pénzemen — mintegy tízezer frank értékben — belföldi kereskedésre alkalmas árut vettem. Benguelában több kereskedőházakkal ismeretséget és levelezést váltva, 1849. január 15-én, az első utazó karavánnal *Bihé* országba utaztam.”

Az utazásnak ekkor már nemcsak egészségügyi, hanem — mint már említettük — tudományos célja is volt. Magyar László Benguelában meggyőződött arról, hogy szerény vagyonának értéke a

belső területeken sokszorosára növekszik, amit ügyes kereskedéssel még tovább gyarapíthat, s ily módon a beljebb fekvő tartományok beutazására is lehetősége nyílik. A belsőbb területekre irányuló utazásra azonban alaposan fel kellett készülnie.

„Kitűzött célomat, Délafrikát beutazni, csak úgy remélhettem jó sikerrel elérni, ha elébb a lakosok nyelvével és szokásaival tökéletesen megismerkedem. Erre pedig sehol jobb alkalmat nem találhattam volna, mint az ügyes, kereskedő szellemű bihéiek között. Azért kötelességemnek tartottam általában népszerű magamviselete által a nép kedvét megnyerni, s

különösen a fejedelemnek is barátságát megszerezni.”

A tervezett előtanulmányok ideiglenes letelepedést igényeltek. A bihéi uralkodó székhelyétől mintegy kétnapi járóföldre, a Kuitu folyó partján elterülő *Masisi-Kuitu* nevű falu közelében kívánta Magyar László ideiglenes szálláshelyét felépíteni. A választás — a természet lenyűgöző szépségén, a föld termékenységén és a lakosok jóindulatán kívül — azért is esett éppen e területre, mert itt lakott „*Kiszongo*”-ja, illetve ennek népes rokonságot számláló családja, amely a fiúkat Magyar Lászlóhoz fűző szolgálati viszony révén az európai utazót is családtagnak tekintette.

Magyar Lászlónak e jelképes incorporatiója az afrikai társadalomba rövidesen valóságossá változott, és döntően meghatározta a kutató további életét és munkáját. A bihéi uralkodó, *Kajája Kajángula* ugyanis egyik leányát, *Ina-Kullu-Ozoro* hercegnőt feleségül ajánlotta Magyar Lászlónak.

Az uralkodói kegy ezen nyilvánítására azután került sor, hogy Magyar László 1849. április elején tisztelgő látogatást tett az uralkodónál. A bihéi uralkodó már korábban felismerte, hogy a fehér ember jelenléte az igazgatása alatt álló tartományban növeli tekintélyét a többi afrikai főnök és uralkodó körében. Ezért az ideig-

lenes tartózkodási szándékkal érkezett Magyar Lászlót végleges letelepedésre igyekezett rábírní. Először a ganguella népek ellen tervezett hadjáratban való részvételre szólította fel, majd miután Magyar László ezt, felhasználva az afrikaiak babonás hiedelmeit, ügyesen elhárította, leányát küldte feleségül az idegennek. A felajánlott családi kapcsolat elutasítása súlyos következményekkel járt volna. Ezért Magyar László 1849. május 23-án házába fogadta a számos rabszolga kíséretében érkezett tizennégy esztendőös hercegnőt.

E szándékán kívüli házasság és az uralkodócsaláddal létesült rokoni kapcsolat előnyösen hatott Ma-

gyar László tervezett kutatóútjainak arányaira, növelte azok biztonságát, és lehetőségét kiterjesztette olyan területek és népek megismerésére is, amely területekre előtte soha senki sem juthatott el.

Az új családi állapot lényegesen megrövidítette a kutatóutak előkészítésének időszükségletét is.

Míg korábban „hogya tolokodó kérdéseimmel gyanússá ne váljak az afrikaiak előtt, azt adám okul, hogy szokásaikhoz és törvényeikhez nagyon ragaszkodom”, a megváltozott helyzetben a megismerés szándékának ilyen álcázására nem volt szükség. Az afrikaiak semmiféle kételyt vagy bizalmatlanságot nem tápláltak többé az idegen

íránt, aki házassága révén nemcsak társadalmuk tagja, hanem előljárója is lett.

Ina-Kullu-Ozoro kíséretéhez mintegy 300 gyakorlott testőr elefántvadász tartozott. Ezek társaságában, az egyébként számos veszélyt rejtő utazás biztonságossá vált. Növelte a kutatás lehetőségét és biztonságát Kajája Kajángula messze földön ismert és rettegett hatalma.

Mindezek a körülmények Magyar László helyzetét — minden más Afrika-kutató mozgási és megfigyelési korlátaival szemben — egyedülállóan előnyössé tették, noha, amint 1853. december 25-én apjának írta: „... engem semmi

európai hatalmas kéz vagy tudományos egyesület nem segített . . . ennek ellenére azt hiszem, hogy még eddig semmi európai utazó Afrikában nagyobb térséget nálamnál be nem utazott.” Mindehhez afrikai nővel kötött házassága segítette hozzá. E nélkül „kitűzött célomat soha el nem érhettem volna, és most midőn az sikerült, mondhatom: Nincs európai hatalom, vagy kincs, mely magában egyedül lehetséges lehetne a legbátrabb utazót is arra képesíteni, hogy ezen vad és sivatag világrészen keresztül vándorolhasson. Nőmnek fegyveres rabszolgái voltak öt esztendőn át egyedüli kísérőim, engedelmes műszerek pa-

rancsaim teljesítésében, bátran előre haladva velem mindenütt, merre utunk célja vezetett.”

Ezen utak főbb állomásai, időrendben, az alábbiak:

1. *útja*: 1848. május—július. Felhajózás a Zaire folyamon és kutatások a folyó alsó szakaszának partvidékén.
2. *útja*: 1848. november—december. Kalabárból Benguelába. (Az indulás ideje és helye bizonytalan. Benguelába 1848. december 9-én érkezett meg.)
3. *útja*: 1849. január—február. Karavánnal Benguelából Bihébe.
4. *útja*: 1849. április. Útja lakhelyéről Masisi-Kuituból Bihébe,

s vissza. (Lakóhelyét az általa készített térképen „Magyar-szállás” néven jegyezte be.)

5. *útja*: 1850. február—augusztus. Felesége és a felesége testőrségét alkotó több száz (235) fegyveres kíséretében Afrika belső területeinek feltárása. Ezen út jelentősebb állomásai az alábbiak: Kujó, a Kvasna forrásának felderítése, Karingó, a Kvangó folyó forrásvidéke, Olovihenda őserdő, Gyiokoe (Kibokoe) tartomány, Yak-Quilem helység, Kassai folyó.
6. *útja*: 1850. augusztus—1851. május. Felfedező utak Yak-Quilem környékén. Magyar László nyolc hónapot töltött e

helységben, ami valószínűleg összefüggött azzal, hogy itt született első gyermeke. A kényeszerű pihenőt Magyar a helység környékének felderítésére használta fel.

7. *útja*: 1851. május—1851. nyár vége. Yak-Quilemből vissza Bihébe, Muata Jamvo birodalmán keresztül. Ezen út során meglátogatta Kabebét, Muata Jamvo fővárosát, és találkozott magával a rettenetes hírű uralkodóval is, aki háromszáz — a testőrök szerepét is betöltő — felesége társaságában fogadta a magyar utazót.

8. *útja*: 1851 őszen Bailundó országot, Kibala, Ambuim,

Szumbe, Libollo, Kiszáma és Mupinda tartományokat járta be, és Novo-Redondo helységet érintve, a tengerparton közelítette meg Benguelát.

9. útja: 1852 májusa és 1854 nyara között hajtotta végre nagy délkeleti kutatóútját, melynek fontosabb állomásai a következők: Gambosz (1852 június), érkezése az Affei sivatagon át Kámba ország területére (1852. július eleje), átkelés a Kunéne folyón és érkezés Oukanyáma országba (1852. július 21.), Nábámbi (1852. augusztus 10—1852. szeptember 20-ig). Magyar László negyven napon keresztül ven-

dégeskedett Oukanyáma (vagy: Kanyáma) ország fővárosában, Námábambiban, Haimbiri király udvarában. Oukongári ország (1852 október), átkelés a Kubango folyón, Libebe (1852. október vége). Itt értesült arról, hogy azon fehérek egyike, akiknek közelben tartózkodásáról már Námábambiban tudomást szerzett, David Livingstone. Magyar László ezért Linyántiba, Livingstone tartózkodási helyére indult, de a találkozásra — Magyar László segítőkész és jóindulatú szándéka ellenére — nem került sor. A megghiúsult találkozás után Magyar László visszatért

Libebébe, majd Haimbiri király udvarába, ahová 1852 végén érkezett meg.

1853 elején a mosszamédeszi portugál kormányzó felkérésére a Kunéne folyó mentén végzett kutatásokat, majd Humbe tartományon keresztül Gamboszba utazott (1853 március). Ohila tartományba 1853 őszén érkezett meg, és itt időzött 1854 tavaszáig. A tavaszi hónapokat Kakingi tartományban töltötte, és 1854 nyarán tért vissza Bihébe.

10. útja: 1855 folyamán: kutatóút 300 fegyveres kíséretében Lobál országig és vissza.

1856 folyamán otthonában el-

készítette *Délafrikai utazásai* első kötetének kéziratát, és 1857. február 20-án a munkát a portugál hatóságok közvetítésével elküldte a Magyar Tudományos Akadémiának. Közben fejedelmi apósát politikai ellenfelei meggyilkolták. E helyzetben Magyar László, mint idegen fehér ember, nem érezte magát biztonságban Bihé ország területén, és Arthur nevű fiával Benguelába ment. Felesége — politikai fordulatra várva — nem akart messze eltávolodni a fejedelmi székhelytől, ezért nem követte férjét a portugál fennhatóság alatt álló tengerparti területekre.

11. útja: 1857—1864. Magyar László Lucirában telepedett le. Innen számos alkalommal hatolt be a tartomány belsejébe. E területről és korszakból származó írásai azonban egyetlen kivételével — A dél-afrikai Munda-Evámbo, Lungo és Kapota tartományok általános földirati vázлата — hagyatékában megsemmisültek. Az elpusztult írások között volt a *Délafrikai utazások* II. és III. kötetének kézírata is.

Páratlanul gazdag életmű mér-földköveit jelzi e vázlatos felsorolás. S Magyar nem ösztönös kutató volt. Ő képes volt tárgyilagosan

mérlegelni tevékenységének tudományos jelentőségét, és már öt esztendei afrikai tartózkodása után is olyan jelentős eredményeket mondhatott magáénak, ami egy egész élet számára is óriási teljesítmény lett volna. „Követni akarom Mungo-Parkot, Denham, Claperton nevezetes afrikai utazókat, s őszintén megvallva állíthatom, hogy anyagilag utazásom kiterjedésével többet tettem, mint ők.” E vallomását 1853-ban mostoha fivéréhez írott levelében tette, melyet ekként folytatott: „. . . lelkem magasan lobog midőn nézem Délafrika mappáját, mely annyi századok óta az erősen haladó civilizáció ellenére is még mindig üre-

sen áll, mert az isteni gondviselés úgy akarta, hogy azt én töltssem be.”

Kimagasló tudományos eredményein túl leginkább lenyűgöző Magyar Lászlónak az a töretlen alkotni akarása, amely csalódások és a mostohára forduló körülmények ellenére is, élete utolsó percéig, csodálandó erénye maradt.

A csalódások sorozata hazatérési tervének megghiúsulásával kezdődött. A hazatérés vágya 1851-től szinte minden hazájába küldött levelében visszatér: „Írod édes atyám, hogy bízol ügyességemben, hogy ezen barbár országokból valahára megszabadulok és magyar hazámba visszajutandok. Oh, hiszem és reménylem, hogy

koszorúzva fáradságom gyümölcsével és tisztelve a földleírás tudomány kedvelői által, térendek vissza.”

Fiát is magával akarta vinni, hogy „legalább Hazám nyelvét megtanulhassa”.

A hazatérés súlyos anyagi akadályait elhárítandó, Magyar László kéréssel fordult I. Ferenc József császárhoz: „Tizenkét esztendő óta távol Hazámtól és már hét évek óta elszakadva a művelt világtul, dél Afrika sivatag vadonaiban létezek, elszántan annak esmeretlen belsejét megismerni. De már most célomat elérve, egyedüli óhajtásom Hazámba visszatérhetni... De ezen óhajtott áldást, csak egye-

dül Felsőged nagylelkű kegyelmétől várhatom. Azért egész alázattal bátorlódok Felsőged kegyes szíve elebe járulni, esedezve, hogy személyem eltartására nekem évenként egy kegyelempénz segítséget rendelni méltóztasson, melynek következtében magamat meghúzza egyedül munkám tudományos szerkesztésével működhessenek . . .”

A császár válasz és intézkedés nélkül hagyta a beadványt. S bár Magyar László hivatalosan nem értesült az elutasításról, jó ösztönnel megérezte, hogy az uralkodói kegy nem teszi lehetővé számára azt, hogy otthon, anyagi gondoktól mentesen készíthesse elő kia-

dásra munkáját, amellyel megelőzte volna Livingstone 1857-ben publikált művét, ezért 1856 folyamán, Masisi-Kuituban levő otthonában elkészítette a Kimbundu tartományok leírását. E munka miatt a hazatérés időpontját ismételen elhalasztotta, majd amikor elkészült munkájával, a bihéi fegyveres puccs nyomán kialakult és családját fenyegető bizonytalan helyzet készítette arra, hogy Afrikában maradjon. „. . . a bihéi népek pártos belháborúskodása következtében, javaimban tetemes veszteséget szenvedvén, jónak véltem Bihé országot legalább egy időre elhagyva, biztosabb tájakra húzódni.

1857. év utolján tehát odahagyva Bihét, Benguelától délre több fokon keresztül, elterülő sivatagokra fordítám figyelmemet, hol az önként bőven tenyésző urzella (lichen rocella) mely éppen ez időszakban lett oly kívánt árucikk az európai vásártereken, nekem megélhetést biztosított.”

E növény összegyűjtéséből és értékesítéséből eredő jövedelem lehetővé tette a „független életmódot” Magyar László számára, ami pontosabban azt jelentette, hogy módja volt új szálláshelyének környékét és távolabbi szomszédságát tudományos alaposággal felderíteni.

Családja — egy fia kivételével — a régi otthonukban maradt. „... nőm Ozoro, családom egy részével még mindig az országban létezik, várva a jó alkalmat, hogy rokonai valamelyikének sikerül az elvesztett hatalmat kézhez keríteni, de én nem tartom tanácsosnak a dühöngő pártos felek között fellépni.”

Az 1857-ben végrehajtott bihéi fegyveres puccsot követő beháború még 1861-ben is oly erővel tombolt, hogy a visszatérést Magyar László számára lehetetlenné tette. Családját nem is látta többé.

Utolsó évei óriási arányokban emésztették fel életenergiáját. Ő maga ugyan abban a hitben élt,

hogy a létfenntartás küzdelmei megedzették: „Közel sem vélnéd édes Atyám, mily jó és állandó egészséggel bírok én ezen fáradtságos és a művelt emberre nézve oly sok nélkülözésekkel környezett életmód mellett, egyedül friss, vagy szárított vadhússal, és hozzá legfeljebb mézzel élni a sivatag belsejében, hol egyedüli italom a víz és még ez is többször zavaros, sós ízű és kevés. Mindezen kemény nélkülözéseket örömet eltűröm, mert ily módon tökéletesen élvezhetem lelki és testi szabadságomat, a legbecsesebb és szentebb apanagiumát az emberi jognak . . . Életmódomat egészen a bennszülöttek módjára intézem el, mely sistema,

mint tapasztaltam, a legjobb, mely által az európaiak itt Afrikában tartós egészséggel és étellel dicsekedhetnek.”

A tartós élet és egészség titkát — sajnos — nem fedezte fel. Nagy tettekre és kitartásra ösztönző lelkiereje is lassan elfogyott. Utolsó levelét, melyet 1862. június 9-én írt a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárának, a tőle mindaddig idegen elkeseredés és panasz szavaival fejezte be: „. . . itt létezni valódi tantaluszi kín.”

Utolsó sivár éveiben egyetlen öröm érte csupán. Három esztendei hányódás után, 1861. decemberében értesítést kapott arról, hogy a Magyar Tudományos Akadémia

1858-ban levelező, a Bécsi Császári és Királyi Geographiai Társaság pedig rendes tagjává választotta. Megkapta egyúttal saját művét az 1856 folyamán Masisi Kuitu-ban írott *Délafrikai utazások* első kötetét, amely a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában 1859-ben jelent meg.

Talán, ha korábban értesült volna akadémiai taggá választásáról, még időben hazatérhetett volna, hogy az akadémiai tagság által biztosított munkafeltételek mellett készítse el a *Délafrikai utazások* II. és III. kötetét, azt a munkát, amelyet élete utolsó éveiben, száműzetésszerű afrikai magányában kényszerült megírni, de amely al-

kotójával együtt nyomtalanul elveszett.

Az a három esztendő viselte meg leginkább Magyar László lelki- és fizikai erejét, amíg a Tudományos Akadémia küldeménye késlekedett. Élete tudományos eredményeit összegezõ kéziratát elveszettek, afrikai kutatásait pedig haszontalannak hitte. Eredménytelenek, értelmetlenek érezte életét!

S míg e kétségek kínozták, a nagy elismerés ott volt szomszédságában. Alig kétszáz kilométerre lucirai szálláshelyétõl, a benguelai kikötõ vámhivatalában lapult hosszú idõ óta. Az akadémiai tagságról szóló okmányt, tulajdon mûvét és több más könyvet ládába

csomagolva küldte el számára a Magyar Tudományos Akadémia. „... bár a ládácskára ragasztott felirat világosan tartalmazta nevem, mely egész Benguela lakosaitól ismeretes, de a csak hasznot leső, és a gyakori forróláztól enerzált benguelai vámtisztek (kik engem mind személyesen ismernek) a legnagyobb egykedvűséggel hagyták a ládácskát egész éven által a vámházban heverni, anélkül, hogy csak egy is közülük nékem, annak ottlétéről tudósítást küldött volna. — Egy váratlan eset által jutott a ládácská híre hozzám ... anélkül még most is ott heverne, míg végre a fehér hangyák emészítették volna azt fel.”

A remélnél jóval nagyobb elismerés hatására — amint ez a Tudományos Akadémia elnökéhez, gr. Dessewffy Emilhez, 1861-ben írott leveléből kitűnik, egy időre újra fellobbant régi alkotókedve:

„Excellenciás Elnök úr! Hozzám intézett, s Pesten december 20-án 1858. évben kelt, felette becses hivatalos levelét folyó hó 16-án, és így kelte napjától három évek lefolyása után volt nagy szerencsém kezemhez venni és abból érteni a kitűnőleg díszes megnevezésemet: mint a Tekintetes Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. — Örömöm a legnagyobb pontra hágott ezen nem

várt és nem érdemlett megtiszteltetésen és amelyet én inkább a Tekintetes Magyar Tudományos Akadémia tagjai személyem iránt kegyesen résztvevő meleg pártfogásának, mint tulajdon érdemeimnek köszönök.

Megvallom Excellenciás Úr, hiányzik nálam a díszes ranghoz megkívántató talentum: de higgye el, nem hiányzik a jóakarát és szilárd lélek. — Én mindig szent kötelességemnek tartottam édes Hazám javát és dicséjét a tőlem minden kitelhető módra előmozdítani. Ezen hazafiúi kötelességemnek most már kettőzött erővel akarok megfelelni: csekély ismereteimet a délafrikai föld leírása

körül, híven és szorgalmasan feljegyezve, és mint a közös tudományok birtokát fogom a Tekintetes Magyar Tudományos Akadémiának általadni.

Magamat szorosán a Tekintetes Magyar Tudományos Akadémia rendszabályaihoz tartva, és a 32. § tartalmának megfelelni kívánván, bátorkodok a Tekintetes Magyar Tudományos Akadémiát megkérni, méltóztasson székfoglaló munkámnak délafrikai utazásom leíratját elfogadni.”

Sajnálatos, és a tudománnyá szerveződött afrikanisztika óriási, örök és pótolhatatlan vesztesége, hogy Magyar László életművének

csak csekély töredéke maradt fenn. Munkájának gerince, melyben a 3—20. szélességi és a 19—27. hosszúsági fokok által bezárt területen végzett kutatásainak eredményeit közölte, halála után, ismeretlen körülmények között eltűnt. Az Osztrák—Magyar Monarchia kormánya által a Magyar-hagyaték felkutatására felkért portugál gyarmati hatóságok — akiknek érdeklődése Magyar László életműve és kutatási eredményei iránt közismert volt — több, egymásnak ellentmondó változatban ismertették a Magyar-hagyaték sorsát. Ezek közül az utolsó, 1872. december 4-én kelt, és arról tudósít, hogy a Magyar-hagyaték

gondnokává kinevezett portugál Esteves d'Araujo házát tűzvész pusztította el, mely alkalommal elégett két, Magyar hagyatékához tartozó láda is, „melyek közül az egyikben *könyvek*, a másikban *irományok* voltak”.

A pótolhatatlan tudományos veszteséget jelentősen enyhíthette volna, ha Magyar László életművének fennmaradt része a XIX. század második felében bekapcsolódhatott volna a világ tudományos vérkeringésébe. Ismeretlen adatokkal, elemző gondolatok sokaságával és mély emberi humanizmussal termékenyíthette volna meg Afrika megismerésének éppen születőben levő tudományát, ame-

lyen már kibontakozásának első korszakában foltot ejtettek a kontinens felosztására készülő gyarmatosító hatalmak Stanley-féle erkölcsei normákhoz igazodó ügynökei.

A Magyar-életmű azonban — sajnos — homályban maradt. Ritka becsű adatainak tudományos közkinccsé válását nyelvi és politikai okok egyaránt gátolták.

A nyelvi okok nem igényelnek különösebb magyarázatot. Afrikából édesapja és a Magyar Tudományos Akadémia címére küldött tudósításait és tanulmányait többségükben csak magyar nyelven megjelenő újságok és folyóiratok közölték. A csaknem félezer oldal-

nyi *Délafrikai utazásai* és még néhány tanulmánya megjelent ugyan német nyelven is, ezek azonban elismerés helyett érthetetlen vagy talán tudatosan támasztott kétkedést váltottak ki. Többben még azt is kétségbe vonták, hogy Magyar László valóban járt azokon a területeken, amelyekről származó tudósításait későbbi utazók rendre megerősítették. Itt kívánjuk megkockáztatni azt a véleményünket, hogy a XIX. század közepén — noha akkor információáradatnak még nyoma sem volt — a kor egyes vezető tudósai nem sok figyelmet fordítottak a különösebb igénybevétel nélkül áttekinthető szakirodalomra. Ezért fordulha-

tott elő, hogy a *mu-kankala* vagy *kaszekel* népről, e világosabb színű, sokak által fehér vagy sárga négereknek nevezett nomád vadász törzsekről szóló, Magyar Lászlótól származó tudósításokat, melyek Petermann *Geographische Mittheilungjában* német nyelven is megjelentek, figyelmen kívül hagyták, és e nép felfedezőjének Serpa Pintót tudják, aki több mint két évtizeddel Magyar tudósításainak megjelenése után írt e népekről. A Magyar László munkájával és személyével szemben kialakult kedvezőtlen hangulatot valamelyest ellensúlyozta a korszak legelismertebb földrajztudósának, August Petermannnak nagyra érté-

kelő véleménye, és Richard Burton kapitány, aki Magyar László tudományos eredményeit a livingstone-i életmű fölé helyezte, valamint több más, angol, német és francia tudós elismerése.

A XIX. század második felének politikai viszonyai két szempontból sem kedveztek a Magyar-életmű széles körben való elterjedésének. Az egyik gátat Magyarország és a Habsburg-birodalom 1849 után kialakult viszonya emelte. Az 1848—49-es magyar polgári forradalom és nemzeti szabadságharc leverése után a bécsi udvar gyarmati igazgatási rendszert vezetett be Magyarországon. A Habsburg kormányzervek kíméletlenül és

megfontolt alapossággal üldöztek a közélet, a tudomány és művészetek területén minden olyan megnyilatkozást vagy eredményt, amely alkalmasnak látszott a magyar nemzeti öntudat serkentésére. Magyar Lászlónak az osztrák birodalom határain messze túlnövő híre és felfedezéseinek jelentősége az emberiség tudományos ismereteinek gyarapításában, minde nekfelett hatásos ébresztője lehetett volna a nemzeti büszkeségnek. Ehhez járult Magyar László politikai meggyőződésének ismertté válása, azáltal, hogy 1857-ben könyv alakban is kiadták családjához írott leveleit. E levelekben az 1849 utáni magyarországi vi-

szonyokat „gyászos állapotok”-nak nevezte, a szabadságharcban elesett József öccsének halálát pedig „dicső” áldozatnak.

Mindezek a hivatalos osztrák hatóságok elutasító magatartását váltották ki a magyar Afrika-kutató világjelentőségű eredményeivel szemben. Az elutasítás mindennemű anyagi és erkölcsi segítség megtagadásában és személyének „agyonhallgatásában” fejeződött ki. Jellemző a Magyar személye körüli értesültséghiányra, hogy az ugyancsak Afrikakutató osztrák katonatiszt, A. E. Lux főhadnagy, aki 1875—76-ban bejárta ama utak egy részét, melyeket Magyar László tárt fel

a tudomány számára, Magyar Lászlót osztráknak tudta.

A másik politikai ok, amely kizárta, illetve korlátozta annak lehetőségét, hogy Magyar László a XIX. század második felének ismert, elismert vagy éppen „divatos” felfedezője legyen, abból az ellentmondásból alakult ki, amely a Magyar-életmű tartalmi és szemléletbeli sajátosságait a gyarmatosító hatalmak Afrikával kapcsolatos terveiben meghatározott „tudományos” igényekkel szembeállította.

A XIX. század utolsó negyedében ténylegesen megkezdődött Afrika felosztása. E katasztrofális eseményt azonban megelőzte a

kontinensen a gyarmatosító hatalmak intenzív természeti, földrajzi és katonai szempontú tájékozódása. A régi felfedező utak klasszikus céljait a XIX. század második felében az „imperial mission” feladatai váltották fel. A földrész tudományos megismerése helyébe nyersanyagbázisok feltárása, az azonnali magas haszonnal járó kereskedelmi kapcsolatok létesítése és a katonai birtoklás előkészítésének igénye lépett. Ennek megfelelően a XIX. század második felének „felfedezői” kereskedők és katonák voltak.

Az általuk támasztott követelményeknek az afrikai népek éle

tét és társadalmát vizsgáló Magyar László fennmaradt művei egyáltalán nem vagy csak kismértékben feleltek meg, s ily módon törvényszerűen a kor és a politikai célok törekvéseit kifejező közlemények árnyékába szorultak még azon művei is, amelyeket nyelvi okok egyébként nem kárhoztattak volna feledésre.

A vázolt sajátos helyzet az afrikai népek múltjával és társadalomtörténetével foglalkozó tudományt ritka becsű, hitelesség tekintetében páratlan és tartalmilag is egyedülálló forrásbázistól fosztotta meg.

A kor legkiválóbb tudósai közül sokan — mint említettük —

megértették Magyar László munkásságának az egyetemes tudományt érintő jelentőségét. Az 1850-es évek közepén, amikor a *Délafrikai utazások* első kötetének kézírata még nem érkezett meg a Magyar Tudományos Akadémiához, Hunfalvy János ekként fejezte ki várakozását: „... mennyi dicsőség háramlana nemcsak Magyar Lászlóra, hanem egész hazánkra, s különösen nemzeti irodalmunkra, ha utazási naplója, mely Afrikának éppen legösmeretlenebb vidékeit tárgyazza, kezünkbe kerülne, s magyar nyelven közre bocsátathatnék ...”

S bár a mű nemcsak magyar nyelven, hanem a tudományos fel-

használhatóság szempontjából teljes értékű német fordításban is megjelent, sőt napjainkban egy régen lappangó, angol nyelvű kézirat létezésére is fény derült, a kortársak sajnálattal tapasztalhatták, hogy a mű tudományos értékei veszendőbe mennek, ama érdektelenség és azon objektív okok folytán, amelyek a mű iránt megnyilvánultak és amelyek e forrásmunkát mindeddig kizárták Afrika történelmének legfontosabb forrásművei közül.

Habent sua fata libelli!

Magyar László írásainak, a halatlan szorgalommal és hősies erőfeszítéssel összegyűjtött adatoknak az a sors jutott, hogy nem gazda-

gíthatták a modern tudománnyá formálódó afrikanisztikát.

Hasonló, kegyetlen véletlen és az Osztrák—Magyar Monarchia kormányának felelőtlensége fosztotta meg a tudományt Magyar László életművének további — mennyiségileg és tartalmi sajátosságai szerint — talán az ismertnél is jelentősebb részétől.

A magyar hatóságok csak négy évvel Magyar halála után, 1868 őszén szereztek tudomást a kutató elhunytáról. Ahelyett azonban, hogy azonnal expedíciót szerveztek volna irodalmi hagyatékának felkutatására, meddő levelezésbe kezdtek az angol és portugál hatóságokkal, ezekre akarván áthárí-

tani a kutatás fáradságos és költséges munkáját.

A Magyar Tudományos Akadémia részéről Magyar László irodalmi hagyatékának felkutatását, a tudomány iránti nagyfokú felelősség érzésével, de annál kisebb intézkedési joggal és minimális anyagi lehetőségekkel Hunfalvy János levelező tag irányította. Lelkesedése azonban — sajnos — nem pótolhatta az annyira szükséges, de hiányzó anyagiakat, mely körülmények között csak sorozatos kudarcokról számolhatott be, míg 1873-ban ő is feladta a hatóságok közönyével vívott harcot, melynek meddőségéről ekként nyilakozott: „Miként hazánkfia életé-

ben alig tehattünk valamit törekvései előmozdítására, úgy halála után sem tehattünk semmit könyvei és irományai megmentésére.”

Akadtak ugyan olyan bizakodó személyek is, és nem is kevesen, akik még évtizedekkel Magyar László halála után sem adták fel a reményt, és töretlenül hittek a hatalmas tudományos jelentőségű Magyar-hagyaték feltalálásában. E reménykedők várakozását fejezte ki harminc esztendővel Magyar halálhírének vétele után Tóth Kálmán forradalmár költő fiának, Tóth Bélának a Pesti Hírlap 1898. május 19-i számában megjelent tárcája: „A fő dolog az, hogy a mi nagy kutatónk nyomai még

nem veszhettek el teljesen. Szóval van mit keresni. Élhet felesége, élhet fia és »népes családja« melyet említ; élhetnek portugál és bennszülött ismerősei. Sőt, lehetetlen, hogy elpusztult mindenki, akinek valaha Magyar Lászlóhoz köze volt. Ama titokszerűen elveszett iratoknak, a Kongó-vidék első leírásának nyomozása sem oly képzelenség, hogy eleve lemondhasunk róla. A Benguelában és Biheországban való kutatásnak még a legkedvezőtlenebb esetben is meglenne az a foganatja, hogy megismernénk Magyar László utolsó éveit és halálának körülményeit; végére járhatnánk, mi lett hagyatékaival (mert a hivatalos jelen-

tések ellentmondóak, nem állják ki a legegyszerűbb kritikát) és megtudhatnánk valamit családjáról, melynek talán szintén joga van egy parányi érdeklődéshez.”

Sajnos, e felhívás is eredménytelen maradt, és az ismételten elhangzó sürgetésre a XX. századtól sem érkezett válasz. Egyedül dr. Thirring Gusztáv, a kiváló statisztikus és földrajztudós tett kísérletet az 1930-as években a Magyar-életmű tudományos rendszerezésére. E mű, mely alcíme szerint: *Kritikai adalék a magyar földrajzi kutatások történetéhez*, Magyar László földrajzi felfedezéseire helyezte a hangsúlyt, és ily módon éppen azt az adathalmazt kezelte

másodlagosan, amely a Magyar-életmű legértékesebb része, amely az afrikai népek társadalmára és múltjára vonatkozik.

A Magyar Tudományos Akadémia 1873. november 23-án tudományos ülést szentelt a nagy Afrika-kutató emlékének. Ezen az ülésen — Hunfalvy János beszédében — hangzott el az a következtetés, hogy Magyar László életműve akkor lépheti át az elszigeteltség korlátait és válhat a tudomány részévé, ha érintkezésbe kerül „Európa tudós köreivel”.

Ezzel kapcsolatban önként és természetesen adódik a kérdés: felhasználható, aktuális értéket képviselnek-e a 110—125 eszten-

dővel ezelőtt keletkezett forrás-
művek a jelenkori afrikanisztika,
a modern szempontú társadalom-
történeti kutatás számára, vagy a
Magyar-életmű már csak tudomá-
nytörténeti jelentőséggel bír?

Magyar Lászlónak az angolai
partvidék mögöttes területein élő
népek múltjáról és társadalmáról
közölt adatai nem az utazó egy-
szeri, esetleg felületes megfigyelé-
séből vagy hangulati elemek által
befolyásolt élményeiből származ-
nak, hanem másfél évtizedes, meg-
szakítás nélküli afrikai tartózkodás
bázisán, az afrikaiakkal való teljes
élet- és sorsközösség önkéntes vál-
lalásából születtek. *Magyar László*
— minden más európai kutatóval

szemben — belülről vizsgálta az afrikai társadalmat. Nemcsak a jelenségeket figyelte meg, hanem ismerte azok keletkezését, következményeit és társadalmi jelentőségét. Egyszerű életével, humanizmusával és az afrikaiak iránt tanúsított tiszteletével megnyerte azok bizalmát, ami az ismeretszerzésnek ugyancsak lényeges feltétele. Ily módon lehetősége nyílt az afrikai népek életének, társadalmának, intézményeinek és szokásainak komplex vizsgálatára. E lehetőséget szinte korlátlanra növelte az Angolában használt valamennyi alapnyelv és nyelvjárás ismerete, valamint a bihei uralkodóhoz fűződő rokoni kapcsolata. Mind-

ezekhez nagyfokú ösztönös készség járult, amely Magyar Lászlót képessé tette a társadalom lényeges jelenségeinek a lényegtelentől való helyes elkülönítésére.

A modern társadalomtudomány a komplex elemzésre és összehasonlításra való alkalmasság igényét támasztja a társadalom életjelenségeire irányuló mai alap kutatásokkal és forrásművekkel szemben. Ezen elvek és módszerbeli sajátosságok a fejlődés és útkeresés korszaka után csak a legutóbbi évtizedekben öltöttek határozott formát. Éppen ezért meglepő, hogy Magyar László művei — tartalmi, szerkezeti és módszerbeli jellemzőiben is megelőzve ko-

rukat — teljes értékű választ képesek adni a modern társadalomtudományt érdeklő problémákra. Növeli e forrásbázis értékét adatainak az élettel való eleven kapcsolata, eredetisége, és az a körülmény, hogy a világ tudományos körei által az afrikai társadalmak fejlődésének kevésbé vagy egyáltalán nem ismert részleteire irányítja a szakemberek figyelmét. Ily módon Magyar László művei az ismeretlenségből a modern afrikanisztika elsőrendű forrásaivá lépnek elő, amellett, hogy „megismertetésük Európa tudós köreivel” tudománytörténeti szempontból is igen jelentős!

Mindama tudományos célok és megfontolások mellé, amelyek

Magyar László tudományos hagyatékának feldolgozását és népszerűsítését sugalmazták, 1974 tavaszán egy történelmi jelentőségű politikai tényező is járult: a portugáliai forradalom.

E történelmi esemény új korszakot nyitott az akkor már tizenhárom esztendeje zajló angolai nemzeti felszabadító háború menetében. Hamarosan megszületett a független Angola!

A gyarmati sorból szabadult népek különös ragaszkodással fordulnak mindig kulturális értékekben és hagyományokban gazdag múltjuk felé. Nem egyszerű történelem iránti érdeklődés ez az afrikai népek esetében, hanem a

„létjogosultság”, a „nemzeti múlt” igazolása, a hajdani függetlenség emlékeinek ébresztése, az ősi civilizációk, kultúrák és mindazon értékek visszaperelése, amelyekkel az afrikaiak járultak hozzá az emberiség fejlődéséhez. A nemzeti öntudatot, az alkotóképesség hitét és a cselekvő önbizalmat növeli a múlt ismerete azokban a népekben, akiket nemcsak földjüktől, hanem történelmüktől is megfosztottak a gyarmatosítók.

Angola népei is keresik múltjukat!

És történelmük egy darabja annak a magyar kutatónak műveiben él, akinek teste Angola földjében pihen.

MAGYAR LÁSZLÓ ÉLETMŰVE
ÉS A MODERN
AFRIKA-TUDOMÁNY

Jelen ismertetésünkben nincs mód arra, hogy Magyar László tudományos eredményeit az általa kutatott afrikai népek életéről széles keresztmetszetben, részletesen elemezhessük. Az ilyen munka több kötetet töltene meg. Éppen ezért vizsgálódásunk körét erősen le kellett szűkítenünk, és csupán olyan kérdések részleges elemzésére vállalkozhatunk, amely kérdéseket elsősorban korunk társadalomtudományi gondolkodása és a modern afrikanisztika igényei fogalmaztak meg.

Úgy véljük, hogy többé kevésbé jellemző képet alakíthatunk ki a Magyar-életműről és annak tudományos jelentőségéről, ha kutatásainkat az általa alkotott forrásbázison az alábbi három kérdés köré csoportosítjuk:

1. Milyen torzulást idézett elő a rabszolgakereskedelem az afrikai társadalmak és az afrikai emberek életében; miként vezetett az anyagi és morális züllés állapotához és a társadalmi intézmények átalakulásához, illetve felbomlásához; hogyan alakult ki a „rabszolgaárutermelő” társadalom?

2. Kísérletet teszünk arra, hogy Magyar László elszórt adataiból nyomon kövessük annak a súlyos

gazdasági, társadalmi és politikai válságnak az útját, amely a rabszolgakereskedelem tilalma, illetve korlátozása nyomán vitte „zsákutcába” a rabszolgák „termelésére beállt” társadalmakat Angola és a nyugat-afrikai partvidéken, illetve ezek mögöttes területein éppen a legkritikusabb korszakban, az imperialista gyarmatosítás küszöbén.

3. Végül az afrikai társadalmak fejlődéstörténetének egy ismeretlen, és a szakirodalomban teljesen érintetlen kérdésével, a rabszolgatartó társadalmak közegében kialakuló „önigazgatású”, demokratikus mikrotársadalmak, a „szökött rabszolgák szabad szállásai”-nak és a „rejtőző népek” közössé-

geinek életmódjával kívánunk foglalkozni.

Annak ellenére, hogy Magyar László művei tág keresztmetszetben engednek bepillantást a vele együtt élő vagy általa tanulmányozott népek életébe, adatai azonban nem direkt jellegűek, egyazon tárgyra vonatkozóan is szétszórta, gyakran csak részlegesek és természetük szerint nem végső megoldást nyújtó, de a megoldás lehetőségét magukban hordozó, új összefüggések, új jelenségek felismeréséhez segítő adatok. Magyar László adatait nem torzítja semmiféle idegen érdek, de mégcsak idegen szemlélet sem. Munkái Afrika egy korszakának és egy

területének belső és igaz forrásai, mint ahogy alkotójuk is eggyé vált az afrikaiakkal.

A RABSZOLGAKERESKEDELEM HATÁSA
AZ ANGOLAI TENGERPART MÖGÖTTES
TERÜLETEIN ÉLŐ NÉPEK ÉLETÉRE

Az afrikai rabszolgakereskedelem korszakmeghatározó volt az afrikai társadalmak történelmében is. A rabszolgakereskedelem — a külső erő — arányainak növekedésével egyre gyengültek a társadalmak életét szabályozó belső fejlődéstörvények, míg végül a társadalom minden életjelenségét e kereskedelem igényei és kegyetlen törvényei határozták meg.

Kongói útinaplójában Magyar László 20 000 emberre becsülte 1848-ban az évenként e tartományból kiszállított rabszolgák számát.

Ez az adat, ha összehasonlítjuk Tuckey kapitány harminc év előtti, évi 2000 főt megjelölő adatával azt bizonyítaná, hogy a külföldre irányuló rabszolgakereskedelem a XIX. század második negyedében tízszeresére növekedett, annak ellenére, hogy 1815-től a Bécsi Kongresszus határozata érelyesen tiltotta a rabszolgák kivitelét Afrikából.

Vagy talán Magyar eltúlozta az Újvilágba kivitt rabszolgák számát?

Szó sincs erről. Magyar helyes adatot közölt, és a rabszolgakereskedelem tízszeresére növekedett forgalmával egy igen lényeges folyamatra — a rabszolgakereskedelem koncentrálódására — irányítja figyelmünket. Kényszerít arra, hogy keressük a gyors növekedés okát, amely olyan körülmények között következett be, amikor a fejleményekkel ellentétben éppen a rabszolgakivitel lényeges csökkenése lenne várható és logikus.

A rabszolgakereskedelem koncentrációja a gyakorlatban azt jelentette, hogy a XIX. század 20-as, 30-as éveiben a tengerpartokon működő rabszolgakereske-

delmi központok — hogy kikerüljenek a rabszolgakereskedelmet tiltó hatalmak, elsősorban Anglia, hadihajóinak ható- és látóköréből — beljebb települtek a kontinens területére, olyan helyre, ahol biztonságban és rejtve űzhették tovább, immár törvénytelen mesterségüket, ugyanakkor hajóik is, akár rabszolgákkal terhelten, akár üresen meg tudták közelíteni, illetve elhagyni az új telephelyeket. Ilyen alkalmas rejtekkikötő az Egyenlítőől délre eső nyugat-afrikai partok mögöttes területein igen kevés akadt. Valószínű, hogy a Magyar által meglátogatott két Kongó-menti központon kívül nem is létezett a kontinens dél-

nyugati részén több jelentős állomás.

A rabszolgakereskedelem koncentrálódása nyomán a korábbi és az egész partvidékre kiterjedő sok kis piac egyesült. Ez a koncentrálás Tuckey kapitány idejében még nem valósult meg. Akkor a Kongó menti piac csak egy volt a sok kisebb rabszolgapiac között, melynek forgalma, éppen félreeső volta miatt kisebb volt, mint a hasonló tengerparti állomásoké. Az innen a XIX. század első évtizedeiben évenként elszállított 2000 rabszolgát nem ugyanaz a méretű és rangú piac produkálta tehát, mint 1848-ban az évi 20 000 rabszolgát. Közben az összes parti rabszolgapiac a

Kongó alsó folyása mentén, Ponta de lenho és Bóma környékén egyesült, és ezen egyesült piacok bonyolították le az évi 20 000 rabszolga Újvilágba szállítását.

Ezért nem állíthatjuk, hogy a rabszolgakereskedelem a XIX. század második negyedében, a tiltó rendelkezések ellenére, megnövekedett. Ellenkezőleg. Lényeges csökkenést tapasztalunk, mivel a Kongó alsó folyása mentén egyesült tucatnyi rabszolgakereskedelmi központ közül számosan, önálló működésük idején, maguk is kiállították az évi húszezer, sőt ezt a számot is meghaladó rabszolgatömeget. 1848-ban pedig csak együttesen voltak képesek erre.

A rabszolgakereskedelem koncentrációjának figyelmen kívül hagyása, vagy e folyamat fel nem ismerése — amint példánk mutatja — olyan hamis következtetésekhez vezethet, mintha a XIX. század második negyedében nem csökkent, hanem lényegesen növekedett volna a rabszolgák kiszállítása Afrikából. E következtetést pedig éppen Magyar László adataival támasztják alá.

Semmi módon nem csökkentheti Magyar László adatainak forrásértékét az a körülmény, hogy egyes történészek nem a konkrét történelmi folyamat teljes körű vizsgálatába ágyazva használták fel azokat, hogy nem a koncentrált

rabszolgakereskedelemre jellemző adatként értelmezték Magyar László számadatait, és így a valószínűségi folyamattal éppen ellenkező jelenséget konstatáltak.

Magyar László kongói útinaplójának — a már említett történelmi, földrajzi és néprajzi vonatkozásain túl — legfőbb tudományos értékét, véleményünk szerint, éppen a koncentrált rabszolgakereskedelem ábrázolása és számokban történő kifejezése képezi.

A rabszolgakereskedelem koncentrálódása gyökeresen megváltoztatta az angolai partvidék és mögöttes területeinek gazdasági és politikai viszonyait. A korábban virágzó tengerparti kereskedelmi

központok — attól kezdve, hogy a rabszolgapiacok a belső területekre települtek — hanyatlásnak indultak. Egyik ilyen jelentőségét veszített városról, Bengueláról Magyar ekként ír:

„... a városban közönségesen pusztaság uralkodik, s ezt csak időről időre a belföldről érkező kisebb karavánok szakasztják meg, melyek az eladásra magukkal hozott árucikkekkel, milyenek az elefántcsont, viasz, kopálmézga és festőmoh, a benguelai külkereskedelmet még némileg fölélesztik. Azelőtt ez a nagy számmal kivitt rabszolgáknál fogva nagy értékű volt, de most már igen csekély és jelentéktelen.

Ha a napközben uralkodó síri csenden a jövevény ... erősen megdöbben ... estve a nyolc és kilenc óra között tökéletes sötétségbe borult városon el fog szörnyülködni: sehol emberi lényt nem lát, mind elhagyta az utcákat, melyeken csak a prédát kereső hiénák és sakálok fülhasító ordításai és a tenger felől fúvó szél üvöltései hangzanak el, azt gondolná: valami egyiptomi nekropolisba (holtak városa), nem pedig élő emberekől lakott városba érkezett.”

A rabszolgapiacok koncentrációja azonban nemcsak a gazdaság szerkezetét alakította át, hanem megváltoztatta az élőáruval folytatott kereskedés feltételeit is.

Mindenekelőtt a piacok lényegesen eltávolodtak az „áru” színhelyétől. E körülmény következtében 120—150 napig tartott, amíg a kontinens belsejéből az árut — a szó valódi értelmében — felhajtották. E miatt sokkal nagyobb volt a rabszolgák elhullása az úton és drágább volt élelmezésük, mint a korábbi, tengerparti piacokra vezető felényi vagy ennél is sokkal rövidebb karavánutakon. Mindezek a rabszolgák árának tetemes növekedését idézték volna elő, ha a rejtett kikötőkbe érkező rabszolgákat — a korábbi gyakorlat szerint — teljes számban elszállíthatták volna. De a tengeri utak ellenőrzése, a folytonosan cirkáló angol

hadihajók jelenléte miatt a tengerpartra vitt rabszolgáknak gyakran csupán 20—25%-át sikerült kicsempészni az amerikai gyarmatokra. A kiviteli lehetőség e csökkenése négy-öttszörös kínálatot idézett elő, ami a rabszolgák árának olyan zuhanásához vezetett, ami példátlan az afrikai rabszolga-kereskedelem három évszázadot is meghaladó történelmében.

Afrika belső területeiről a tengerpart közelébe hurcolt rabszolgák a nagy kínálat miatt nemcsak értéküket veszítették el, hanem létalapjukat is, amely immár a rabszolga gazdához kötötte őket. De a rabszolga gazda számára — ha a kereskedők nem vették át egész

„árukészletét” — az el nem adott rabszolgák terhet jelentettek, akik-től úgy szabadult meg, hogy egyszerűen beszüntette élelmezésüket és kizavarta őket a rabszolgaszerá-lyok épületeiből.

A felesleges, már rabszolgának sem alkalmas — ellátatlan — emberek óriási tömege alakult ki és nőtt minden egyes belföldi rabszolgakaraván érkezésével a nyugati partok közelében fekvő rabszolgacentrumok körül. Ezek a feleslegessé váló emberek több ezer kilométerre kerültek el szülőföldjüktől, számos törzsből verbuválódtak, nem értették sem sors-társaik, sem a helybeli lakosság nyelvét. Idegenek voltak, a meg-

élhetés és a beilleszkedés reménye nélkül.

Hogy mennyire feleslegesek és értéktelenek voltak a rabszolgává tett, de rabszolgaként fel nem használt emberek, azt talán legszemléletesebben az a német Afrika-kutató, Hermann Wissmann illusztrálja könyvében, aki harminc évvel Magyar László után több ponton érintette a magyar Afrikakutató útvonalát. Wissmann egy képet közöl: egy néger rabszolga-kereskedő pisztollyal céllövést gyakorol. Céltáblái eleven emberek, néger rabszolgák. Két rabszolga, golyótól találva, már a földön fekszik, a többiek meg egy csoportba terelve, a hajcsárok gyűrűjében

félelemtől eltorzult arccal várják, hogy egy pribék a gazda fegyvere elé lökje valamelyiküket.

De sokkal korábban is meggyőződhetek a magyar olvasók is arról, hogy Afrika nyugati partjai mentén nagyon olcsó a rabszolga és fölös számban van belőlük. A Magyar Kurir 1822. április 5-i számában arról írt, hogy egy spanyol hajó kapitánya a Pongos vizén 260 rabszolgát vett fel. A rabok panaszkodtak, mert alig kaptak élelmet és vizet. A kapitány ugyanis az élelem számára szolgáló rakodótérben is „élő árut” helyezett el. A panaszt hallván, a kapitány többször belelőtt az összeláncolt tömegbe, majd vissza-

vitortlázott a rakodóhelyre, és a megöltek helyett újabb rabszolgákat vett fel.

A társadalom felesleges tömegeit életösztönük olyan megélhetési források felé fordította, amely súlyos válságot idézett elő a nyugat-afrikai partok mögöttes területein élő népek társadalmában és életvitelében. E válság részletesebb ismertetésére a Kimbundu—Ovimbundu-népek társadalmának ismertetése során még visszatérünk.

Sajnálatos, hogy tanulmányunk keretei között nem térhetünk ki a kongói útinapló további adatainak részletesebb elemzésére. A rabszolgakereskedelem centralizálódásának folyamatáról azonban még

a helyszűke körülményei között is bővebben kellett szólnunk egyrészt azért, mert a késői rabszolga-kereskedelem e formájáról Magyar kongói útinaplója az első, szemtanútól származó hiteles leírás, másrészt azért, mert Magyar László helyes és megbízható számadatai — ha nem a koncentrált rabszolga-kereskedelemre vonatkoztatjuk, hanem egyszerű összehasonlítási alapként használjuk fel azokat — helytelen következtetésekhez vezethetnek. Így jutott téves következtetésre a XIX. század 20-as 30-as éveiben zajló rabszolga-kereskedelem méreteit és tendenciáját illetően — és éppen Magyar László felületesen használt adatai alap-

ján — Sigbert Axelson *Culture Confrontation in the Lower Congo* című, 1970-ben, Falköpingben (Svédország) megjelent munkájában.

A rabszolgakereskedelem hatása az afrikai népek életére, társadalmi viszonyaira, többféle és igen eltérő volt, attól függően, hogy a rabszolgaszerző hadjáratok közvetlenül vagy közvetve érintették az egyes népeket, hogy e népek haszonélvezői vagy szenvedői voltak az élőáru-kereskedelemnek; és végül attól függően, hogy a társadalom belső öngazgatási mechanizmusa milyen mértékben maradt fenn az új körülmények között, vagy hogy milyen irányban alakult át.

A számos hatás között, mellyel a rabszolgakereskedelem a társadalom szerkezetére befolyást gyakorolt, a legerősebb, legáltalánosabb és legtovább élő hatás azon törekvés volt, amely a rabszolgák számának minden eszközzel való növelésére irányult.

A Magyar által vizsgált népeknél a rabszolgává válásnak a XIX. század közepén tízféle oka és lehetősége létezett:

1. ha valaki rabszolgának született;
2. ha háborúban — harcosként — fogságba került;
3. ha háborúban nem harcosként, hanem zsákmányként került az ellenség fogságába (rendszerin:

- nők, gyermekek; ritka képességű mesteremberek);
4. ha rabszolgaszerző expedíció áldozata lett;
 5. ha bírói végzéssel rabszolgaságra ítélték;
 6. a társadalmi szokások következményeként;
 7. ha adósságát nem tudta visszafizetni;
 8. ha egy másik személy vagy testület rabszolgaságra adott olyan személyt, aki felett rendelkezési joga volt;
 9. ha a szabad ember zálogként vált ideiglenes rabszolgává;
 10. ha önként állt rabszolgának.

Az 1—6. pontban megjelölt rabszolgaságot általában örökletes-

nek, míg a 6—10. pontban szereplőket ideiglenesnek tartották, noha mind elméletileg, mind gyakorlatilag, esetenként lehetőségük adódhatott mindkét csoport rabszolgáinak a szabadulásra, de soruk és függőségük súlyosbodása is előfordulhatott.

A rabszolgakereskedelem idején Afrikában a rabszolgák két fő típusa, az ún. „házi” és az „export” rabszolga létezett. A házi rabszolgák a társadalom állandó, nagy tömeget alkotó és régi időktől meglevő osztályát képezték, de „háznál” maradásukat a rabszolgakereskedelem fellendülése után semmiféle törvény vagy szokás nem szavatolta. A gazda bármikor

és tetszése szerinti mennyiségben adhatott el házi rabszolgáiból export célokra is. Egyedül a zálogos rabszolgákat védte meg helyzetük az Újvilágba történő szállítás veszélyétől.

Az „export” rabszolgákat kezdetben szinte kizárólag az intézményessé váló rabszolgaszerző háborúk hadifoglyaiból állították ki. A rabszolgaszerzés e módja azonban veszélyes volt a támadó félre nézve is, mert közülük is sokan vesztették életüket vagy kerültek a rabszolgasággal egyenértékű fogságba. Ezért mind nagyobb jelentőséget nyert a rabszolgák „békés” úton történő „termelése” — ami nem zárta ki teljesen a további

háborúkat és a rajtaütésszerű rabszolgaszerző expedíciókat sem.

A rabszolgatermelés társadalmi folyamata együttjárt az afrikai társadalmak gyökeres átalakulásával. Annak érdekében, hogy az élet minden viszonyából rabszolgákat lehessen nyerni, célzatosan meg kellett változtatni a szokásokat, a társadalmi intézményeket, a vallást és az együttélés szabályait, kezdve a törzsi közösségtől a családig.

Legnagyobb átalakulás az igazságszolgáltatási szervezetben ment végbe. A „vének” egykori ítélőszéke — amely érdem szerinti büntetésre törekedve, a büntetések széles skáláját ismerte és alkalmazta — korrupt bírák és tanúk gyülekeze-

tévé aljasult, amely a rágalmazástól az emberölésig egyetlen büntetést alkalmazott: a rabszolgaságra ítélest. Legfeljebb annyiban motíválódtak ezen ítéletek, hogy súlyosabb vétkes esetében az elkövető családját is rabszolgaságra kárhoztatták. Mint Magyar László írja: „. . . ezen kapzsi, irigy és egymással szüntelenül perlekedő népeknél a legkisebb vétség, vagy gondatlanul kiejtett szó . . . véteknek tekintetik, s minthogy írott törvény nincsen, a szokásokat pedig kényök-kedvük szerint, a legtöbb esetben a hatalmasabbak a gyengébbek kárára magyarázzák, s végre minthogy a vétkesek súlya, s a neki megfelelő bűnhődés közt

nincs kellő arány, a büntetés pedig mindig súlyos váltsági bírságban áll: azért nem lehet azon csodálkozni, hogy a nemzetnek csaknem fele a másik fele résznek, mint rabszolga adatik el.”

A rabszolgakereskedés évszázadai alatt átalakultak a családi kapcsolatok, és megszűnt a családi kötelék tisztelete. A házasság nem ritkán a rabszolgatermelés egyfajta eszközévé vált, és a családfők gyakran éltek jogaikkal: gyermekeiket örökös vagy időszakos rabszolgaságra adván.

A szokások, a vallás és a babona, különösen pedig a halálhoz fűződő hiedelem is oly módon változott, hogy e változások óriási tömege-

ket döntöttek rabszolgaságba. Az afrikai társadalmak valósággal beálltak rabszolgaáru-termelésre és e termelési folyamat a társadalom morális, fizikai gyengülésével, enerválódásával, a társadalmi kötelek felbomlásával és az egyének erkölcsi süllyedésével járt együtt.

Magyar László mennyiségileg is igen jelentős és a társadalom belső megfigyeléséből származó adatai, amelyek a társadalom rabszolgákat létrehozó folyamataira és jelenségeire utalnak, lehetőséget nyújtanak a „*rabszolgaáru-termelő*” *társadalom* fogalmának megalkotására.

A „rabszolgaáru” termelésének folyamatában a lakosság többsége

szenvedő félként vett részt. A lehetséges számítások és becslések egyaránt 100 000 000-ra teszik az Afrikából három évszázad alatt elhurcolt emberek számát. Egy év átlaga mintegy 300 000 fő volt.

Ilyen tömegű munkaerő kiszálítása a kontinensről már önmagában is elégséges magyarázat az afrikai elmaradottság forrásainak vizsgálatában. Ám, ha tekintetbe vesszük, hogy azok az afrikaiak, akik elkerülték az idegenbe hurcolás sorsát, szüntelen belháborúk, szétdőlt társadalmi intézmények, felbomlott családi viszonyok között kényszerültek élni, vagy természeti körülmények közé menekülve a

rejtőző népek küzdelmes sorsát választották.

A veszteség, amely Afrika népeit a munkaerő elhurcolása következtében érte, számokkal aligha fejezhető ki. Érzékeltetni viszont talán lehet egy összehasonlítással: 1847-ben Brazíliában — amint azt a Lordok Házának a rabszolga-kereskedelemmel foglalkozó különbizottsága 1849-ben megállapította — a rabszolgamunkaerő 3 779 641 £ értékű javakat termelt. Pedig ebben az időpontban és ezt megelőzően vagy három évtizeddel, a régi rabszolgaszállítmányoknak már csak egytizede jutott el az újvilági ültetvényekre.

A rabszolgakereskedelemnek az afrikai népek életére gyakorolt hatását vizsgálva, nem hagyhatjuk figyelmen kívül e kereskedelem lebonyolításának egyes szakaszai által követelt halálos áldozatokat sem. Ezek számát illetően újra csak becslésre szorítkozhatunk, mivel a rabszolgakereskedők az „élőáru”-ról nem vezettek kettős könyvelést. A XVIII. század közepén azt a szállítmányt már jónak minősítették, amikor a rabok fele életben maradt. Még a XVIII. század végén — a hajózás nagyfokú tökéletessége után is — egy-egy hajóút veszteségaránya 17% felett volt. A rabszolgakereskedelem három évszázados korszakára a veszteség

átlagmutatójaként valószínűleg elfogadhatjuk a fenti két adat közép-arányosát — amely egyébként megegyezik az e kérdéssel kapcsolatos egyéb becslések eredményeivel —, az egyharmad részt. E szerint tehát összesen mintegy 30 000 000 afrikai, évente 100 000 ember vált teljesen értelmetlen áldozatává a rabszolgakereskedelemnek. És ebben a megdöbbentő számadatban nem szerepelnek azok, akik a rabszolgavadászokkal vívott küzdelemben vagy a tengerpartig vezető, gyakran 1500—2000 kilométernyi, őserdei ösvényeken pusztultak el.

Jogosan vetődhet fel olyan kérdés, hogy helyes-e Magyar László

életművének ismertetését a kutatónak a rabszolgasággal és a rabszolgakereskedelemmel kapcsolatos megfigyeléseire és ilyen vonatkozású adatainak elemzésére korlátozni?

Természetesen nem helyes, hiszen a Magyar-életmű tárgyi adataiban, földrajzi, néprajzi és természettudományi vonatkozásokban igen gazdag. De, ha ezen életmű teljes bemutatására nincs lehetőségünk, akkor azon elemeit kell előtérbe állítanunk, amelyek meghatározó jellegűek voltak az általa vizsgált népek és korok viszonyaira, és amelyeknek maga Magyar László is igen nagy fontosságot tulajdonított. Ilyen volt elsősorban a

rabszolgakereskedelem — és nemcsak a Magyar által tanulmányozott Kimbundu (Ovimbundu) népeknél — hanem Afrika-szerte mindazon népek életében, amelyek valami módon kapcsolatba kerültek az emberiség első világméretű piacával, melynek törvényei maguk alá gyűrték az élet minden más megnyilatkozását.

Magyar László felismerte a rabszolgakereskedelem fékezhetetlen hatását a társadalmak és az egyéni sorsok alakításában. Ezért is szentelte munkáiban a legnagyobb tereget és a legnagyobb figyelmet e kérdéskomplexumnak és szerteágazó összefüggéseinek. Az általa közölt adatok konkrét tartalom-

mal töltik meg Marx jellemzését a rabszolgakereskedelem korszakáról, amelyben végbement „Afrika átváltozása kereskedelmi vadaskertté, ahol fekete bőrűekre vadásznak.”

S ezen túl, végbement a társadalmi intézmények átalakulása a rabszolgatermelés igényeinek megfelelően, a morális züllés társadalmi méreteket öltött, a közösségek és az egyének életét a létbizonytalanság és a félelem árnyékolta be. A lakosságnak mintegy fele rabszolgasorsra jutott, óriási tömegek áldozatai, mások pedig — zord természeti körülmények között — számkivetettjei lettek a rabszolgakereskedelemnek.

VÁLSÁG
AFRIKA NYUGATI TERÜLETEIN
A RABSZOLGAKERESKEDELEM
KORLÁTOZÁSA NYOMÁN

Joggal hihetnők, hogy az 1815-ös Bécsi Kongresszus, amely megtiltotta a rabszolgák kivitelét Afrikából, a fekete kontinens történelmének olyan eseménye, amely óriási szenvedésektől és a pusztulástól mentette meg egy földrész lakosságát.

E nagyon logikusnak látszó következtetés azonban csupán látszat. A valóságban az történt, hogy Afrika nyugati területein — amelyek az Atlanti rabszolgakereskedelem vadászterületeihez tartoztak, és ahol a rabszolga-munka-

erő alkalmazása a hagyományos afrikai gazdaság munkaszervezetében nem volt olyan jelentős, mint a keleti partvidék rabszolgákkal művelt ültetvényein — súlyos gazdasági, társadalmi és politikai válság bontakozott ki a rabszolgakivitel korlátozása nyomán.

Mint már utaltunk rá, a rabszolga-világpiac igényeit Afrika népei két forrásból fedezték: az intézményessé váló rabszolgaszerző háborúk hadifoglyaiból és azon tömegekből, melyeket a társadalmak önmagukból termeltek ki. Azt is hangsúlyoztuk, hogy az utóbbi, a társadalmi rabszolgatermelés volt a folyamatosabb, és ez adott nagyobb tömeget a rab-

szolgapiacra, mégpedig nemcsak a „házi”, hanem a kivitelre szánt rabszolgák esetében is. A társadalom e rabszolgatermelése évszázadok folyamán kialakult formákat öltött, új intézményeket, szokásokat és törvényeket teremtett, és behálózta az afrikai ember életének minden területét, minden tevékenységét.

Ezt az évszázados szokásokra épülő rabszolgaáru-termelést a Bécsi Kongresszus nyolc hatalom által aláírt proklamációjával nem lehetett megállítani. A rabszolgaszerző háborúkat — tapasztalván, hogy a hadifoglyoknak csak kicsiny hányadát tudják a tengeren túlra szállítani — be lehetett és be is kellett szüntetni. De a rabszolgák

termelésére beállított intézményeket, szokásokat, törvényeket nem lehetett egyik napról a másikra megváltoztatni. A társadalom továbbra is ontotta a rabszolga-
megeket a piacokra, pedig azoknak legjobb esetben is alig egy-
negyedét tudták elszállítani. A
többi feleslegessé vált.

A feleslegessé vált, a társadala-
lomba beilleszkedni képtelen, és
létfenntartási alapjuktól is meg-
fosztott tömegek súlyos teherként
nehezedtek arra a közegre, ahol
éppen tartózkodtak, és mélyreható
gazdasági, társadalmi és politikai
válságot idéztek elő.

E válság nem csupán a Magyar
László által tanulmányozott Kim-

bundu (Ovimbundu) népet érintette, hanem a nyugat-afrikai partvidék és mögöttes területeinek óriási régióira terjedt ki, és a társadalom minden rétegére éreztette hatását.

Érintette mindenekelőtt a feleslegessé váló rabszolgákat. Ezeket az embereket távoli vidékekről irányították a központosított rabszolgapiacokra. Szülőföldjüktől gyakran több ezer kilométerre, teljesen idegen környezetben, idegen népek szállásterületein, az ottani nyelv ismerete nélkül, szinte teljesen mezítelenül kerültek a felesleges, el nem szállítható rabszolgák tömegébe. Mégcsak fegyverük sem volt, hogy vadászattal

próbálják létfenntartásukat biztosítani. Egyetlen megoldásuk maradt: a rablás és útonállás. Egy részük csoportokba verődve fosztogatott, később letelepedett, és ún. szabad katona telepet hozott létre, más részük megpróbált beolvadni a helyi lakosságba. Ez utóbbi következtében *aránytalanul megnövekedett a társadalom „házi” rabszolga rétege*, megváltozott az érintett társadalmak belső szerkezete.

Sokan megkísérelték a szülőföldre való visszatérést. Ez azonban a körülmények folytán csak részben sikerült. Legtöbben az idegen környezetben megrekedtek, és a gyökértelen emberek sorsára jutottak. E szülőföldjüktől elsza-

kított és feleslegessé vált rabszol-
gáknak még önkéntes szolgálatait
sem fogadták szívesen, mivel a
nyugat-afrikai térségben élő népek
elsősorban rabszolga-munkaerőt
termelő és nem rabszolga-munka-
erőt felhasználó munkaszervezet-
tel rendelkeztek.

Súlyosan érintette a rabszolgák
kivitelének korlátozása azokat a
népeket és törzseket, amelyek az
„élőáru”-val folytatott kereskedés-
ből éltek, a rabszolgavadászokat, a
közvetítőket, a hajcsárokat és min-
den fekete ügynökét a fehérek ál-
tal irányított kereskedelemnek.

Mert, míg a rabszolgakereskede-
lem az Újvilágban a termelőerők
fejlődését és tőkék felhalmozódá-

sát tette lehetővé, addig Afrikában eme újvilági termelés folyamatosságának és munkaerővel való ellátásának biztosítása újabb és újabb tömegeket, egész törzseket és népeket szakított el a termelés folyamatától, a termelési érdektől, és létrehozott egy óriási tömegű *élősd*i réteget.

A rabszolgakereskedők afrikai zsoldosai ugyanis minden termelőtevékenység nélkül, csupán az élőáru felhajtásából éltek, és jól éltek. Ennek az életmódnak semmi köze nem volt a termelő tevékenységhez. Színvonala és tartalma nem a termelőerők fejlettségétől, hanem az összefogdosott rabszolgák számától függött, s ezért ezt az élet-

módot nem a termelés, a munka, hanem a társadalmon kívüli erők és érdekek alakították. És ez a munkától teljesen független életmód — attól az időtől amikor a rabszolgakereskedelem arányai megváltoztak — *súlyos válságba került*. A XIX. század második negyedétől egyre szűkült a rabszolgapiac, és egyre nőtt a rabszolgakereskedelemmel járó kockázat. Az európai kereskedők a tengerpartokról beljebb vándorolnak a folyók mentén a szárazföld belseje felé, hogy kikerüljenek az ellenőrzés zónájából. Már nem képesek — elsősorban a tengeri őrjáratok miatt — olyan nagyszámú rabszolgát átszállítani a dél-ame-

rikai ültetvényekre, mint akár a XIX. század elején. Ám a belső területek továbbra is változatlan mennyiségben „termelik” a rabszolgákat, és elárasztják „élőáruval” az európai faktóriákat.

Az ügynökök, a közvetítők, a vadászok, a kísérők és még sokan mások, akik különböző minőségben tapadtak a rabszolgakereskedelemhez, *kizárólag afrikaiak voltak*, akik generációkon keresztül abból éltek, hogy a fehér európai vagy dél-amerikai kereskedők megbízásából felhajtsák, elfogják, gyűjtőhelyre kísérik és őrizték afrikai testvéreiket. Ezen kívül semmi termelőtevékenységhez nem értettek. Amikor a hivatásos rabszolga-

kereskedők megbízása csökkent, nemcsak a rabszolgák tízezrei, hanem óriási tömegű közvetítő is feleslegessé vált. Ezek a közvetítő népek megszokták a viszonylagos jómódot, amelynek elvesztése nem azért nehezedett rájuk súlyos teherként, mintha a föld kapás megmunkálásának primitív eszközeit és módját nem tudták volna könnyen elsajátítani, hanem azért, mert több generáción keresztül elszoktak a termelőmunkától.

A rabszolgakereskedelem korlátozásának következményeként átalakult a partvidék településrendszere is. Már idéztük Magyar Lászlót azzal kapcsolatban, hogy miként vált a délnyugat-afrikai

tengerpart egyik kereskedelmi központja — Benguela — „halott várossá” annak utána, hogy rabszolgakereskedő piaca beszüntette működését, és hogy miként koncentrálódott az afrikai (korábbi) partmenti rabszolgakereskedelem a kontinens belső területén.

A Magyar László kutatási tárgyát képező népek, elsősorban a bihéi kereskedők, ügyes taktikával és kereskedői fogásokkal igyekeztek tompítani a rabszolgakivitel korlátozása nyomán kialakult válságot. A bihéi kereskedők nemcsak rabszolgával, hanem minden egyéb áruval kalmárkodtak, s ilyen módon a rabszolgakereskedelemből származó haszon csökkenése

nem hatott rájuk olyan megrázóan, mint ama népekre, amelyek évszázadok óta kizárólag ebből tartották fenn magukat. Nyomtalanul és anyagi veszteségek nélkül természetesen Bihé népe sem vészelte át a válság korszakát: itt is ugrásszerűen megnőtt és „házi”-vá alakult az eredetileg tengerentúli eladás céljából összefogdosott rabszolgatömeg, és ennek következményeként nagyot zuhant a rabszolgák ára és a feléjük irányuló érdeklődés; továbbá a bihéi gazdaságok is felkészületlenek és alkalmatlanok voltak ilyen nagy tömegű rabszolga huzamosabb tartására és felhasználására, de a kereskedői ösztön nem engedte ol-

csón elkótyavetyélni az (élő) árut. Ily módon a rabszolgák Bihében mint kereskedelmi készletek halmozódtak, naponként növekedve azon rabszolgákkal, akiket a rabszolgatermelésre beállott társadalmi intézmények továbbra is ontottak magukból.

A rabszolgák számát növelte az a körülmény, hogy a kimbundu kereskedők nemcsak a saját hadjárataikban szerzett foglyokat értékesítették, hanem más törzsek hasonló ügyleteiben is közreműködtek. A belföldre induló kereskedelmi karavánok útvonalát úgy állították össze, hogy először azokba a tartományokba látogattak, ahol nagy rabszolgatömegek halmozód-

tak fel, amelyet olcsón összevásároltak. A rabszolgakínálat gócai-ként Magyar László Muata Jamvo birodalmát, Kalovár, Lubanda, Kaitira és Kazembe országokat, valamint Bailundo és Kibála tartományokat ismerte. Ezekben az országokban — kivált Muata Jamvo birodalmában — az élelmes kimbundu kereskedők legnagyobb tömegben és legolcsóbban lelték meg az eladásra szánt rabszolgákat.

Muata Jamvo nemcsak az idegének, hanem saját népe ellen is viselt rabszolgaszerező hadjáratokat. Ha Muata Jamvónak valami megtetszett, az európai rabszolgakereskedők vagy ezek megbízottainak cikkeiből, akkor akár egy egész

falut is eladott, hogy a kívánt árut megszerezhesse. Csupán annyira tartotta magát a törvényekhez, hogy az érintett falvakban lakó nemeseket megkímélte a rabszolgasortól azáltal, hogy ezeket megölette. „Mikor rabszolgakereskedő látogatta meg, minden áruját lefoglalta, azután 10—14 nap múlva néhány embert küldte valami jelentősebb faluba, ott megöleté az előkelőbb lakosokat, a többieket pedig eladá, s így fizeté meg a lefoglalt árukat. Ez pedig gyakran történt, s csaknem valamennyi látogatója fekete volt.”

E „fekete látogatók”-ban nem nehéz — legalábbis egy részüket illetően — a kimbundu kereske-

dőket felismernünk, akik a szabályos kereskedelmi ügylet révén vagy a fentiekben leírt módon megszerzett rabszolgákkal olyan vidékre vonultak ahol a földművelő vagy elefántvadász életmód sok munkaerőt követelt. A nagy nyereséggel megszerzett rabszolgákat itt újabb nyereséggel, elefántcsontra vagy viaszra cserélték.

Magyar László *Délafrikai utazásaiban* szinte feltérképezte a rabszolgakereskedelem korlátozása után kialakult új kereskedelmi útvonalakat, amelyek — a források között és a szakirodalomban egyaránt — először említik a kapcsolt vagy többlépcsős rabszolgakeres-

kedelem rendszerét és az új bel-
földi rabszolgapiacok létrejöttét.

A kapcsolt, vagy többlépcsős
rabszolgakereskedelem lényege az,
hogy az „élő-áru” többször is és
mindig újabb haszonhoz juttatva
a kereskedőt, kapcsolódott be a
kereskedelmi forgalomba. Példá-
ul: 1 rabszolgáért x tartományban
100 egységnyi viaszt fizettek. Ez
a viaszmenyiség viszont y tarto-
mányban már 2 rabszolgát ért,
esetleg még nagyobb haszonhoz
juttatta a kereskedőket.

Kimbundu kereskedők tettek
először kísérletet arra, hogy a rab-
szolgák kivitelének korlátozása mi-
att felszaporodott emberfelesleget
hasznosan értékesítsék. Ezen érté-

kesítés egyik formája volt a rabszolgafelesleg egy részének vissza-irányítása a belső területekre — természetesen nem hazájukba, ahonnan elhurcolták őket —, hogy viaszért, elefántcsontért és más afrikai áruért olcsón eladják. A rabszolgákat vásárló népek gazdaságát — távoleső lakóhelyük miatt — a rabszolgakereskedelem válsága még nem érte el, és számukra a hagyományos termelés megvalósításához — a viasz és elefántcsont gyűjtéséhez és a földműveléshez — szükséges olcsó rabszolga-munkaerő e válság következtében szabadult fel. E gazdaságokban és az ún. „termelő afrikai gazdaságok” mindegyiké-

ben a rabszolgakiviteli tilalom fel-
lendülést eredményezett. E gaz-
daságok munkaerőigénye és fel-
szívó képessége némileg csökken-
tette annak a nagy megrázkódta-
tásnak a hatását, amit egy három
évszázados gazdasági rend robba-
násszerű megszűnése idézett elő.

A rabszolgatömegek XIX. szá-
zad közepén végbement felhalmo-
zódásáról és az ebből kifejlődött
válságnak olyszzerű részleges csök-
kentéséről, mint a rabszolga-mun-
kaerő visszairányítása a belső-afri-
kai termelő gazdaságokba — tudo-
másunk szerint egyedül Magyar
László közölt tudományosan fel-
használható adatokat. Ezen adatok
tanulmányozása és analizálása ve-

zetett a rabszolgakereskedelem és a tradicionális afrikai életmód XIX. századi válságának és a válság leküzdésére tett erőfeszítések felismeréséhez!

A fentiekben körvonalazott, de korántsem kimerítően ismertetett válság az európai hatalmak koncentrált afrikai támadását — Afrika gyarmati felosztását — megelőző évtizedekben zúdult a fekete kontinens népeire, abban a történelmi korszakban, amikor erős, központi hatalommal rendelkező államokra lett volna szükség, nem pedig válság sújtotta, morálisan lesüllyedt társadalmakra, amelyek belső problémáikat sem tudták megoldani, nemhogy reményteljes tá-

maszai lehetnek volna egy külső támadás akárcsak részleges elhárításának is.

A fentiekben ismertetett válság felismerése — melyről Magyar László nem monografikusan, hanem elszórt és több munkájában is vissza-visszatérő közlésekben tudósít — nemcsak egy rendkívül fontos és mindeddig feldolgozatlan, sőt mondhatni ismeretlen történelmi folyamatot tár elő a nyugat-afrikai népek múltjában, hanem egyben reprezentálja Magyar László megfigyeléseinek és forrásértékű leírásainak rendkívül sokszempontú felhasználhatóságát, és azon módszer eredményességét, melyel e nagy magyar Afrika-kutató

fennmaradt munkáit a modern Afrika tudomány szolgálatába kívánjuk állítani, és e műveket Afrika történelmének legfontosabb forrásai közé bevonni.

TÁRSADALMAK RABSZOLGASÁG NÉLKÜL

Az afrikai népek — a rájuk zúduló, katasztrofális kimenetelű idegen hatás ellenére — számos kisebb közösségben képesek voltak megteremteni és fenntartani a rabszolgaság nélküli életet.

E közösségek társadalmi szerkezetében nem nehéz meglelni az ősi társadalmi viszonyoknak és intézményeknek a körülményekhez

szabott formáit és arányait, ám ezen archaikus elemek az együttélésnek csupán alaptörvényeiben létezhetnek, mert egyébként a közösségek életmódját — veszélyeztetett és kényszerhelyzetükben — a biztonság és a fennmaradás mindenkori, és gyakran változó érdekei határozták meg. Állandó, meghatározó tényező volt ezek mellett az elkülönülésből és az állandó félelemérzésből adódó állapot, amely gazdasági, fiziológiai és morális vonatkozásban egyaránt hatott, valamint a fejlődésnek azon szükségszerűen kialakuló akadályai, amelyek a világtól elzárt, afféle „robinzon-népeket” évszázadok folyamán körülbástyázzák.

További meghatározó és állandóan ható tényező volt e társadalmak szembenállása a rabszolgasággal. A rabszolgaság elutasítása kialakulásuk előfeltétele volt.

Magyar Lászlónak a rabszolgasággal szembeni afrikai társadalmi tiltakozásáról szóló adatai ma is az újdonság erejével hatnak. Értékeiket növeli az a körülmény, hogy azokat — az alább vázolt összefüggésben — csupán legutóbbi tanulmányainkban használtuk fel először, tehát e munkáinkban, mint ahogy jelen kötetünkben is, voltaképp ezen adatoknak az egyetemes afrikanisztika forrásállagába történő bevezetését végezzük el.

Magyar László életművéből kiemelt ezen harmadik tárgykör, a rabszolgaság nélküli mikrotársadalmak létezése a rabszolgaság közegeiben, két részre különül: a szökött rabszolgák szabad telepein kialakult életmód és a „rejtőző népek” és közösségeik életének vizsgálatára.

*Szökött rabszolgák
szabad települései*

Jelen fejezetünkben a szökött rabszolgák szállásait elsősorban társadalmi vetületükben, a rabszolgaság nélküli mikrotársadalom kialakulásának körülményei és e telepek életvitele szempontjából kívánjuk elemezni.

Vizsgálatunkat ama kérdés köré csoportosítva látjuk célszerűnek elindítani, hogy: *miért nem voltak Afrikában rabszolga felkelések?*

Afrikában ugyanis, azon a földrészen, amelynek lakossága a legtöbbet szenvedett az emberiség történelmében a rabszolgaság intézményétől és a rabszolgakereskedelemtől, nyomát sem leljük rabszolga felkeléseknek. Nemcsak a klasszikus megjelenésű, egész törzsek vagy népek szállásterületeire kiterjedő felkelések hiányoznak, hanem még helyi jelentőségű összetűzésről sincs tudomásunk.

A történelemtudomány e tárgyra vonatkozó ismereteinek teljes hiánya magyarázható lenne azzal

is, hogy az afrikai népek nem rendelkeztek írásbeliséggel vagy olyan egyéb eszközökkel — itt elsősorban a történeti forrásnak is felhasználható szájhagyományokra gondolunk —, amellyel múltjuk eseményeiről a jövő számára emléket hagyhattak volna.

Az írásbeliség hiányával való érvelés azonban bizonytalanná válik, mert az európaiak által felidézett, európaiak szeme előtt és tevékeny közreműködésével lezajlott történelmi katasztrófa sodrásába kerülő afrikaiak magatartásáról különösen pedig ellenállásairól és lázadásairól feltétlenül megemlékeztek volna azok a XVI—XIX századi, európaiaktól származó for-

rások, amelyek az afrikai rabszol-
gák életét, megszerzésük, elszállí-
tásuk és értékesítésük módját rész-
letesen ismertetik.

Az Újvilágba szállított afrikaiak
mozgalmairól viszont számos kül-
ső — fehér embertől származó for-
rás mellett a belső — mondákban,
szokásokban, hagyományokban
megőrzött — népi emlékezés olyan
tömege él, amelyek kétségtelenné
teszik, hogy Amerikában, külö-
nösen Dél-Amerikában a rabszol-
galázadások gyakoriak voltak, és
méreteikben is többnyire túllépték
a helyi ültetvénylázadások hatá-
rait. Brazíliában még a népi mito-
lógiában és a csillagos égen is
helyet kaptak a rabszolga fel-

kelések hősei. A legfényesebben ragyogó csillagokat nevezték el róluk. Az örökös emlékezés és a tettehívás szüntelen lobogó fáklyái lettek.

Afrikában mindennek nyoma sincs! Nincsenek rabszolga felkelések, nincsenek hősök!

Sokrétűbbé bonyolítja a kérdést az a körülmény, hogy az írásbeliség az újvilágban sem volt fejlettebb. A népi és hősi mondák költésének és megőrzésének képességét is valószínűleg nem az új haza talajából merítették, hiszen az Afrikából elhurcolt rabszolgák az Újvilágban teljesen zárt közösségben éltek, s különösen az első időkben semmiféle hatásnak vagy ismeret-

nek sem felvevő, sem átadó közegei nem lehettek.

Továbbá: Afrikában — mint korábban utaltunk rá — a XVI—XIX. században nemcsak olyan rabszolgatömegek léteztek, amelyeknek tagjai — áldozatul esve a rabszolgatársadalom törvényeinek, vagy az európai rabszolgakereskedők ügynökeinek — mint tegnapi szabad közemberek, éppen elszállításukat várták, s ezen átmeneti, igen rövid időszakban bármiféle ellenállás megszervezését lehetlenné tette az idő rövidsége, a szigorú felügyelet, egymás nyelvének nem ismerése, és az idegen környezet. De eme „átmenő”, kiszállításra ítélt rabszolgák mellett

az afrikai társadalmak egyik alapvető és a népesség számbeli többségét alkotó osztálya a rabszolgák osztálya volt. Ez a rabszolgatömeg belső rétegzettsége folytán ugyan sokszínű, de alapvető társadalmi helyzetét illetően homogén szolgáló osztály, a társadalom szerves és állandó részeként létezett a rabszolgakereskedelem egész korszakán keresztül, mégpedig magában Afrikában.

És ezek az otthonmaradt rabszolgák sem keresték sorsuk könnyítését, ezek sem léptek fel erőszakkal uraik ellen.

Sokan úgy magyarázták e jelenséget, hogy az afrikai ember alóbbrendűségénél és alkatánál fog-

va képtelen bármiféle politikai koncepció megvalósítására, nincs államalkotó képessége, az önálló társadalmi élet megvalósítására és irányítására is alkalmatlan, s hogy számára a szabadság és demokrácia fogalmilag érthetetlen, gyakorlatilag ismeretlen és idegen.

Magyar Lászlónak a rabszolgaság nélküli mikrotársadalmakról közölt adatai, amellett hogy világosan és meggyőzően cáfolják az európaiak hódító és gyámkodó politikájának védelmére kiagyalt elméleteket, egyben magyarázattal szolgálnak azokra a kérdésekre is, hogy:

— milyen sajátos módjai alakultak ki Afrikában a rabszolgaság elleni tiltakozásnak;

— hogyan keletkeztek és mi módon éltek a rabszolgaságot közösségeik életéből száműző mikro-társadalmak?

A rabszolgasággal szembeni ellenállás egyik formáját Magyar László a rabszolgák tömeges szökésében ismerte fel.

A rabszolgák szökése, amikor egyedi esetekből tömegméretűvé duzzadt, és a szökevények pedig a már korábban elszökött rabszolgák közösségeibe települhettek be, osztálymozgalommá alakult. Ez a mozgalom a társadalom nem szabad elemeinek ellenállását társadalmi megjelenésében és kihatásában egyaránt magasabb szinten valósította meg, mint az általában

véres megtorlással végződő rabszolga felkelések, melyeknek következménye — tartós enyhülés helyett — mindig a szigor és a terhek növekedése volt.

A szökött rabszolgák szervezett, szabad településeiről Magyar László közlései mellett misszionáriusok is gyakran megemlékeznek, a legújabb kutatások alapján pedig C. S. Nicholls bizonyítja ilyen telepek létezését Afrika keleti partjain, több ezer kilométerre Magyar kutatási területétől. A szökött rabszolgák szabad települései tehát nem csupán Angola területén léteztek, hanem a szabad telepek szervezése — úgy tűnik — Afrika-szerte ismert és alkalmazott formája volt a

rabszolgasággal való szembenállásnak.

Az afrikai társadalmaknak a rabszolgakereskedelem által kialakított belső élete, a rabszolga-utánpótlásra „beálló” társadalmi intézmények átalakulása, a szokások és törvények, egyaránt ösztönözték, valósággal provokálták a rabszolgák szökését, és ennek következtében folytonosan nőtt a szökött rabszolgák szabad szállásainak száma, és növekedett az e telepeken összegyülekezett törvényen kívül álló szabadok száma, akik önmagukat szabadították fel, fegyveres harc nélkül, és nem csupán időlegesen, hanem — az esetek többségében — véglegesen.

„A rabszolgák két módon menekülhetnek meg uraik hatalma alól — írja Magyar László — »vatira« és »simbika« vagyis »tombika« útján. A »vatira« egyszerű szökés, amikor a rabszolga egy alkalmas időpontban elhagyja ura házát és messzi vidékre, vagy külföldre menekül. A »simbika« vagy »tombika« viszont olyan szökés volt, amikor a rabszolga nem szabadságot, hanem csak méltányosabb gazdát választott és önként adta magát új uránál rabszolgaságra, oly módon, hogy valami kárt tett annak javaiban.”

A szabad rabszolgatelepek lakóinak számát ily módon csak a „vatira” útján megszökött rabszolgák gyarapították. Gyarapított-

ták továbbá e telepek népességét azok a felesleges rabszolgák is, akiket szülőföldjükről elhurcoltak ugyan, de nem szállítottak a tengeren túlra. Legnagyobb számban azonban nem volt rabszolgák, hanem a rabszolgasors elől menekülők — gyakran családotól — kerestek menedéket a szökött rabszolgák szabad szállásain. Ez utóbbiakat bírói ítélet kárhoztatta — sokszor családjukkal együtt — rabszolgaságra, rendszerint adóság vagy valamilyen bűn valóságos vagy nekik tulajdonított elkövetése miatt.

A szökött rabszolgák szálláshelyeinek lakossága ily módon két társadalmi osztályból:

1. a tényleges rabszolgákból, és
2. a rabszolgává süllyedés veszélye elől menekülő szabadokból képződött.

E két társadalmi réteg ötvöződéséből alakult ki az együttélés folyamán a szökevény szabadok társadalmi csoportja, ami idegen testként ékelődött a hagyományos afrikai társadalmi struktúrába.

A szökött rabszolgák szabad telepein — attól függően, hogy lakosságukban a szökevények melyik típusa került túlsúlyba — kétféle életmód honosodott meg. Kialakultak úgynevezett szabad katonatelepek, és létrejöttek termelőmunkából élő demokratikus közösségek.

A szabad katonatelepek inkább a szervezett útonállás és rablás központjainak szerepét töltötték be. Lakóik állandó fegyveres készenlétben éltek, és annak zsoldjába álltak, aki szolgálataikért többet ígért. Így az egykori rabszolgák még rabszolgaszerző expedíciókra is vállalkoztak.

A termelőmunkából élő szabad rabszolgaszállásokról 1849 tavaszán tudósított először Magyar László: „Tumba a Bulumbulu puszta közepén magasló halom tetején épült, környezve incendera fáktól, mintegy 800 gunyhója van. Lakossága a már említett szomszédos tartományokból idefutott, s letelepedett szökevényekből áll, kik

régi szokásnál, vagy valamely babonánál fogva a szomszéd népektől nem háboríttatnak, mint egykor a rómaiaktól tiszteletben tartott menhelyek lakói. Maguk választotta főnök patriarchalis igazgatása alatt élnek, mindazonáltal a bihéi fejedelem felsőségét ismerik el, s neki adót és katonát adnak. Földművelés, kereskedés meg vadászatból élnek, az idegenek iránt nyájasak és vendégszeretők.”

A szökevénytelepek alapítói, noha később adóval is igyekeztek megvásárolni nyugalmukat a környező hatalmasságoktól, már a hely megválasztásánál is ügyeltek arra — több tartomány határmezsgyéjére, mintegy a senki földjére

települve —, hogy háborgatás esetén könnyen átmenekülhessenek egy másik tartomány területére. Ezért épült Dsámba, a benguelai platón, mintegy 200 házával Bailundo, Hámbo és Szambos határán. A jóval nagyobb Tumba, szabad rabszolgaszállás, a Bulumbulu pusztában, Számbos, Bailundu, Bihé és Kakingi határán foglalt telephelyet.

A szabad szállások helyének kiválasztásánál arra is ügyelni kellett, hogy nagyszámú szökevénynek adhassanak menedéket, mert egy-egy ilyen szökevényszállás lakossága mintegy 10—15-ször haladta meg egy közönséges falu lélekszámát. Tumba területén például

800 „gunyhó” volt, ami 8—10-szerese egy közönséges falu kunyhóinak és mintegy 3000 embernek adhatott menedéket. A szökevények falvainak továbbá jól védhető helyen, víz és mezőgazdasági termelésre alkalmas terület közelében kellett feküdni.

A szabad szállások lakói legerősebb szomszédjuknak — mint a tumbaiak Bihé fejedelmének — önkéntes adót fizettek és egyéb szolgáltatásokat végeztek, amivel biztonságukat és háborítatlanságukat vásárolták meg.

A szökött rabszolgák szabad szállásait választott előljáró igazgatta. Ennek eredményeként a szökevények szabad szállásain de-

mokratikus vezetési gyakorlat létezett, amelynek kialakításában és működtetésében valószínűleg egyenlő joggal vehetett részt a közösség valamennyi tagja.

Mivel a telepek lakói a rabszolgaság elől menekültek el, természetes, hogy *e szállásokon a rabszolgaság nem létezett.*

Sajnos, részletesebb adatokkal nem rendelkezünk a szökött rabszolgák által kialakított mikrotársadalmak szerkezetéről. Csúpnán feltételezhetjük, hogy e szállások a vagyonközösség alapján és rendszerében létrejött vagyoni és jogi egyenlőség viszonyai között éltek, és a telep valamennyi lakója termelőmunkát végzett. Ez az ál-

lapot — amelyben a vezetés demokratizmusát és „népképviselési jellegét” a választott főnök személyesítette meg, és érvényesítette az igazgatásban — tartalmi és formai elemeiben megfelelt egy osztálynélküli, demokratikus társadalom ismérveinek!

A szökött rabszolgák telepei ily módon a szabadság, az emberi méltóság és a demokratizmus parányi menhelyeivé váltak abban az afrikai társadalmi közegben, amelyet a rabszolgakereskedelem nemcsak átrétegzett és rabszolga jellegűvé formált, hanem tudatilag is megfertőzött. E közösségek az archaikus afrikai társadalom számos elemét élesztették ugyan újjá, de

alapvetően abban különböztek az archaikus viszonyoktól, hogy e közösségeket nem vérségi és nemzetségi összetartozás kapcsolta össze, hanem a közös érdek és a sorsközösség. Az itt összeverődött lakosság különböző törzsekhez, népekhez tartozott korábban, akik azáltal és azért léptek sorsközösségre és érdekszövetségre, mert valamennyien a társadalom elnyomott — és kialakult helyzetükben üldözött — rétegéhez tartoztak.

Ezért volt osztálymozgalom a szökött rabszolgák szabad szállásainak kialakulása és létezése a rabszolgaság körülményei között.

S mert e szabad telepeken különböző törzsekhez és népekhez

tartozó menekültek éltek együtt tartósan, a közös sors, a közös munka és az egymásra utaltság alakította ki a szökött rabszolgák szabad szállásain használt közös nyelvet, a szokásokat és erkölcsi normákat. Ez az integrálódás, bár egészen kis méretekben és egymástól elszigetelt folyamatokban ment végbe, de egy, időben még nagyon távoli történelmi folyamat, a nemzetté válás irányában hatott.

*„Rejtőző népek”
és közösségeik*

A rabszolgaság elleni védekezés egy másik — élet- és társadalmi viszonyokat kialakító — formáját a „rejtőző népek” valósították

meg. Magyar László a Munda-Evámbo, Lungo és Kapota tartományok vidékén találkozott rejtőző néptörzsekkel, azután, hogy belvillongások miatt elhagyni kényszerült bihéi otthonát, tehát 1857 után.

Az időpont megjelölése azért fontos e kérdés elemzése során, mert ekkor már Magyar szinte mindent tudott az általa bejárt óriási területen élő népek társadalmi és politikai szervezetéről. A „rejtőző népek” életmódja azonban e kiterjedt ismeretekkel rendelkező kutató számára is újdonság volt.

Magyar értelmezése szerint a „rejtőző” jelző elsősorban nem

település- hanem életformát fejez ki.

A „rejtőző” népek valamikor — valószínűleg az emberkereskedelem kezdeti szakaszában — találkozhattak a rabszolgaság borzalmaival, és hihetőleg személyes és fájdalmas tapasztalatokat szereztek a rabszolgatermelő és rabszolganevelő társadalmak életéről, morális zülléséről. Ezért a folytonosan fenyegető létbizonytalanság elől elmenekültek. De nemcsak messzebb vonultak, hanem ténylegesen elrejtőztek.

A rejtőzéshez a természet segítségét, helyesebben a mostoha természeti viszonyokat is felhasználták. Az említett Munda-Evambo

tartományt a „tüzes szelek” országának tartották. Európaiak elkerülték ezt a zord vidéket és fel sem tételezték, hogy ott emberi telephelyek léteznek.

E különös természeti jelenségről Magyar László az alábbiakat közli: „Különös figyelmet érdemel még ezen tartomány climatológiájában évenként egy, bizonyos időszakban . . . beálló keleti szél, mely égető kénköves tulajdonságánál fogva, a bennszülötteknél Feraandala (tüzes szél) nevezettel ismeretes . . .

Rendesen május hó 15. de elmúlhatatlanul 20-káig éjfélutáni 3 óra tájban kezd ezen orkán betörni, melyre a légmérséklet legott lan-

gyossá és továbbá égetővé lesz, igen oly formán, mint valamely nagy sütő kemence közelében érezhető. — Dühében hovatovább nevedekve, napkeltével már egészen dühös orkánná válik, kavics-
csal kevert iszonyú porfellegbe burkolván a láthatárt, míg a délutáni naphajlattal mindinkább csillapulva, este felé egészen szélcsenddé leend, de a következő reggeli 3 óra tájban, hasonló módra ismét fölkerekedve, a leírt módra dühöng, rendszeren három egymásra következő napokon keresztül, míg egészen megszünve, az egész éven által nem tapasztalható többé... a leghatalmasabb állatot is képes lábáról lefordítani, óriási fákat

csavar ki gyökerestül a földből; de nem csak ezen okból, hanem inkább az egészségre ártalmas befolyásánál fogva félelmes ez az emberre, mert általános testi lankadtság kemény főfájás és émelygés állanak be azonnal a testen, a bőr a fehéreknél zöld-sárga, a feketéknél hamvas fakó színt ölt, sok repedéssel, a szemekben vérrel injectált foltok mutatkoznak. — A házi állatok, még a szárnyasok is, gondosan elrejtőzve igyekeznek kikerülni e kínzó elemet. A fűnemű plánta-élet, a széltől illetve, azonnal kiszárad, a fák levelei fonnyadtan hullanak alá, a tavakban létező vizek, a nagy párolgás következtében, mintegy varázs-

lattal illetve, tűnnek a föld alá. A léget betöltő finom füst a leggondosabban elzárt ládába is behatván, a benne rejtett tárgyakba vegyül; de még ezen ládák deszkái is megrepedeznek és hajlanak, a benne megfeszített szögek ingadozókká és könnyen kihúzhatókká lesznek.”

A „tüzes szelek országa” azonban csak a rabszolgakereskedők elleni biztonságot nyújtotta a védelme alá menekülőknél. A társadalom fejlődésének lehetőségét a zord természeti környezet végletesen korlátozta.

A „rejtőző” népek közösségeiben legtovább maradtak fenn ugyan a társadalom archaikus in-

tézményei, de leghamarabb veszték ki azok a fejlettebb művelési kultúrák, amelyek a számukra kedvező korábbi szálláshelyeken a fejlettség magasabb fokán álltak. Az új körülmények között azon művelési ágak, melyeknek folytatására a természeti feltételek hiányoztak, kivesztek és két-három generáció múltán teljesen elfelejtődtek. A „rejtőző” népek többsége „természeti” állapotba kényszerült, és a föld- vagy kézműves kultúrák művelése helyett gyűjtögető életmódra degradálódott. Képletesen azt mondhatnók, hogy a rabszolgakereskedelem az afrikai népesség egy részét „visszakergette a fára”.

Az életmódot, ezekben a közösségekben a kényszer, a zártság és rejtőzés követelményei alakították ki: a menekülő és rejtekhelyen szállást foglaló népek, helyesebben a népek szétszórt csoportjai ugyanis szükségszerűen olyan helyekre települtek, amely területeket köröskörül valamiféle természetes határ védelmezett, és amelyek kiterjedésükkel sem váltak feltűnővé. A jó rejtőzés — amely a rabszolgakereskedelem évszázadaiban szabad életet jelentett — csak kicsiny méreteket tűrt meg. Így az eredetileg is kicsiny „élettér” a telephely lakosságának szaporodásával idővel elégtelenné vált a rejtekhelyen meghúzódó emberek táplálására, ezért a túl-

népesedett rejtekhelyekről egy-két nagycsalád, a felesleg gyakran kirajzott, és új rejtekhelyén minden kapcsolatot elvesztett az őt kibocsátó anyaközösséggel. E körülmény egyik lényeges tényezője és forrása a nagy népcsaládon belül végbement nagyfokú etnikai differenciálódásnak, amely egyetlen más kontinensen sem jelentkezett olyan arányokban, mint Afrikában. A rabszolgakereskedelem, a rabszolgasors elleni védekezés tehát olyan folyamatot indított el, amely ahelyett, hogy a külső veszéllyel szemben eredményesen fellépni képes nagyobb csoportok kialakítását mozdította volna elő, szétarabolta és egymástól elzárta azon

rokon népeket, amelyek a rabszolgáság elleni védekezéséért a rejtőző életformát választották.

Míg a szökött rabszolgák szabad szállásain egyfajta integrálódási folyamatot észlelünk, addig a „rejtőző” népek közösségei egymástól egyre távolodtak, míg végül a szállásról kirajzó csoportjaik minden kapcsolatot elvesztettek egymással. E folyamat nehezen legyőzhető akadályokat állított később a nemzetté válás felé haladó népek útjába.

Magyar László részletes ismeretést közölt *A dél-afrikai Munda-Evambo, Lungo és Kapota tartományok általános földirati vázolata* című tanulmányában a Mundombe nép

törzseinek rejtőző életmódjáról. Álljon itt néhány szemelvény, amely az afrikai társadalmak életének egy teljesen ismeretlen mozzanatára irányítja figyelmünket.

„Az idegenekkel a legkisebb érintkezést is minden módon kikerülni igyekeznek, és annyira megy nálok ezen ovakodás a külsők iránt, hogy az általok lakott tartományba, a szó teljes értelmében véve épen semmi utak nem léteznek; mert közös szokás nálok, ritkán vagy soha nem térni vissza az előbbi úton, de mindig toronyirányban más utat keresni; ezt pedig csak egyedül azon okból cselekszik, hogy ily móddal nem maradván lábcsapás, az idegenek hozzá-

jok közelítését könnyebben kikerülhetik.

Kimondhatatlan béketűrés kívántatik arra, hogy az idegen, bármely színű legyen is, e népek bizodalját csak kis mértékben is megnyerhesse; mert a legkecsegtetőbb szavait is annak mint hamisakat és czélokra tervezőket becsmérlik, valamivel bővebb vagy szaporább módra tett adakozásait pedig, mint a nekik vetett cselnek tekintik, azért éppen el nem fogadják, vagy pedig a vett adománnyal eltávozva, nehezen, vagy soha többé nem kerülnek szem elé. Szükség, hogy a velök bizodalmas közlekedésbe avatkozni akaró személy erre való czélját velök éppen ne tudassa, s

csak apránként és mintegy esetleg igyekezzék velök találkozni, s őket ezen alkalommal holmi csecsebecsékkel, mint dohány, kések, és legfeljebb még némely színes üveg vagy porcelán gyöngyökkel ajándékozza meg.

Három egész év óta itt laktom után voltam csak képes nagynehezen az általok elhírelt Kalumegyivoa (jó ember, vagy jó barát) nevet tőlök elnyerni.

Jelenleg már nem vonakodnak nékem mint útmutatók a tartomány belsejében szolgálni; mert valóban egyedül csak a bennszülöttek közbenjártával lehet ezen forró sivatagokat bejárni, hol az ivóvizek helyeivel ismeretlen ide-

gen csakhamar kínzó szomjúságtól zaklatva a visszafordulásra lenne kényszerítve, vagy bizonyos háálra tarthatna számot.

Ezen népek szokástörvényeik, melyek által társasági létüket igazgatják, a mennyire ismerem, mondhatom szelidek és emberségesek. — A gyilkolás és lopás vétki közöttök igen de igen ritka esetek; ez erkölcs még az idegeneket illető javak iránt is ismertetik; huzamos itt laktom tapasztalatából mondhatom, hogy épen semmi általok okozott lopásról sem volt alkalmam panaszolkodni; de a mi még inkább characterizálja ezen pásztor népeket a többi dél-afrikai népek között, az, hogy a

rabszolgaságot, mint az emberiség legcsúfabb vétjét, lelkökből utálják, azért soha rabszolgákat el nem adnak, vagy vesznek, és igazán kimondva, közöttök a rabszolgaságnak még csak legkisebb jelét sem tapasztaltam. A közöttök előforduló pereket váltság útján szokták elintézni, az öregek közbenjártával.

Ámbár e népek is, a többi áfrikaiak módja szerint, a halálozás esetét, nem a természeti rendszer következtének, de mindig valamely ellenségtől származott erőszakos tettnek hiszik: annak okául, mindig valamely rég kimúlt, és a megholt rokonsághoz tartozó lelkek valamelyikét szokták kinevezni; melynek következtében el-

kerülik az úgynevezett boszorkányság vétkét, s mentve vannak ezáltal a sok véres boszúálló scenák ostorától, mely oly iszonyúan dúl és pusztít más afrikai népek között, s amelynek következtében számos család, de egész helységek is, elpusztíttatnak.”

Olvasva Magyar László e leírását a „rejtőző” népekről, valószínűleg túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a rejtőző népek szálláshegyein az egész emberiség történelmének egyik leghumánusabb és erkölcsileg legfejlettebb közösségei alakultak ki és léteztek évszázadokon keresztül.

A „rejtőző” életmód különleges helyet foglal el az afrikai népek

fejlődéstörténetében. Ezen életvitel sajátosságait — törvényeit — a következőkben foglalhatjuk össze:

a) A „rejtőző” népek társadalmában — a külső termékektől való elzárkózás miatt — olyan sajátos helyzet alakult ki, amely egyrészt az önellátás kényszere és a társadalmi szükségletek más forrásból való ki nem elégíthetősége miatt — serkentette a termelőerők fejlődését, másrészt viszont, az elzárkózás következtében szükség- és törvényszerűen olyan helyzet alakult ki, amely fékezte a termelőerők fejlődését, és adott állapotukat évszázadokra konzerválta.

b) Azon körülmények, melyek a termelőerők fejlődése irányában hatottak, a rendkívüli helyzetből következően, a termelési módszerek sokféleségét alakították ki.

c) Azáltal, hogy a „rejtőző” közösségek az önellátás olyan körülményei között éltek tartósan, amelyekben elutasították a rabszolga-munkaerőt és ennek kizsákmányolását, nem halmozódhattak fel feleslegek, értékek, nem alakulhattak ki rétegeképző vagyoni különbségek, nem volt lehetőség semmiféle öncélú, erőszakos kizsájtításra.

A választott vezetőket személyes erényeik és tulajdonságaik alapján állították a közösség élére, hatal-

munk azonban aligha terjedt túl a „primus inter pares” státusán.

A „rejtőző népek” közösségeiben, akárcsak a szökött rabszolgák szabad szállásain, ismét olyan mikrotársadalommal találkozunk, amelyben a társadalmi viszonyok függetlenné váltak a tulajdon alakító hatásától, és ez a körülmény lehetőséget teremtett olyan öngazgatású demokratikus együttélésre az emberek azonos jogokkal rendelkező kicsiny csoportjai számára, aminő a korabeli Európában nem létezett.

Ez a demokratizmus nem valami magasabb rendű szellemi állapot kifejezője, hanem materiális, gazdasági és társadalmi okokból eredő

következmény, amely az adott viszonyok között másként nem is alakulhatott volna.

A „rejtőző” népek közösségeiben a passzív, olykor ösztönösen védekező eszközök mellett számos olyan jelenséget figyelhetünk meg, amelyek a társadalmi rend tudatos alakításáról, illetve az adott állapotban való megtartásának igényéről tanúskodnak. Ezek az igazgatás tartalmi jellegében és gyakorlati megvalósulásában jelentkeztek.

A társadalom életének ilyen tudatos befolyásolása figyelhető meg a peres ügyek elintézésének bírságolós rendszerében, mely jogszolgáltatási eljárás kizárta a rabszolgaságra ítéelés lehetőségét. Míg

a „rejtőző” falvakat körülvevő afrikai közegben a rabszolgaszerzés megszállottsága már az apróbb bűneseteket is rabszolgasággal büntette, a „rejtőző” falvakban még az esetleg előforduló főbenjáró vétket is bírsággal büntették.

A társadalom rabszolgaságtól való megóvásának tudatos eltökéltsége leghumánusabb formában, magasfokú emberi, és társadalmi öntudattal és felelősséggel, legplasztikusabban a tradicionális halotti kultusz átalakításában mutatkozott meg.

A túlvilági erőktől való félelem és függés természetes szakasza és állapota az emberi civilizáció- és gondolkozás fejlődésének. A ter-

mészeti körülmények vagy a civilizáció alacsonyabb fokán élő népek — ezek közé tartoztak a „rejtőző” mu-kuando és a vele rokon törzsek is — a halál természetes voltát — az emberi szervezettel kapcsolatos ismereteik hiányában — képtelenek voltak megérteni és szükségszerű állapotként felfogni. A halált ezért erőszakos, külső, gonosz akarat érvényesülésének tartották. A rabszolgatartó társadalmakban mindig olyan személyt választottak ki a halál okozójául, akit családotól rabszolgává lehetett tenni. A mu-kuando közösségek tagjai is valamennyien azt hitték, hogy a halált egy gonosz ember okozza. De — nehogy valakit

is rabszolgasággal kelljen sújtani, ami a bűbájosság elterjedt büntetése volt — olyan személyt választottak bűnbaknak, akit már nem lehetett felelősségre vonni, mert maga is régen meghalt.

A halál okáról és okozóiról meglevő ősi hiedelem ilyenszerű átalakítása valósággal megóvta az élőket a rabszolgaságtól.

1864. november 9-én a fáradhatatlan magyar kutató örökre megpihent. Angolában, Afrika földjében nyugszik. Abban a földben, melynek megismeréséért nagyon sokat tett, de ebből hazája

és a világ mindeddig csak nagyon keveset ismer.

Habent sua fata libelli!

Legyen e könyvecske sorsa és feladata, hogy megismertesse Olvasóival a halhatatlan életmű néhány részletét.

BIBLIOGRÁFIA

MAGYAR LÁSZLÓ MŰVEI ÉS LEVELEI

Magyar László levele gróf Széchenyi Istvánhoz.

Maldonado, 1846. június 2. Kézirat.

MTA Kézirattára: K. 166/210. I.

Magyar László felhajózása a Kongo, vagy

Zaire délafrikai folyamon a fároszongói

Kataraktáig. — 1848. május 9. — 1848.

július 1-ig — In: Magyar László dél-

afrikai levelei és naplókivonatai. Kiadta

Hunfalvy János. A magyar akadémia

költségein. Pest, 1857. 92., a továbbiak-

ban: Magyar László délafrikai levelei és

naplókivonatai . . . 26—50.

Magyar László levele Magyar Imréhez.

Benguela, 1849. július 1. In: Magyar

László délafrikai levelei és naplókivona-

taí . . . 11—12.

Kirándulás némely középfrikai országokba.

— 1849—1850 — In: Magyar László

délafrikai levelei és naplókivonatai . . .

51—59.

- Magyar László levele ifj. Magyar Imréhez.*
Yak-Quilem, 1851. április 20. In:
Thirring Gusztáv: Magyar László élete és
tudományos működése. Kritikai adalék
a magyar földrajzi kutatások történeté-
hez. Bp., 1937. 164 l., a továbbiakban:
Thirring G.: Magyar László élete . . . 123.
- Magyar László levele Magyar Imréhez.*
Yak-Quilem, 1851. április 20. In: Ma-
gyar László délafrikai levelei és naplók-
kivonatai . . . 12–18.
- Kirándulás Kámba és Oukanyama országokba.*
– 1852 – In: Magyar László délafrikai
levelei és naplókivonatai . . . 60–92.
- Magyar László levele a benguelai kormányzó-
hoz.* Gambosz, 1852. március 21. In:
Thirring G.: Magyar László élete . . .
124–127.
- Magyar László levele a benguelai Kormányzó-
hoz.* Benguela, 1853. augusztus 8. In:
Thirring G.: Magyar László élete . . . 129.
- Magyar László folyamodványa I. Ferenc
József császárhoz.* Ohila, 1853. december
25. In: Thirring G.: Magyar László élete
. . . 128–129.

- Magyar László levele Magyar Etelkához.*
Ohila, 1853. december 25. In: Thirring
G.: Magyar László élete . . . 130.
- Magyar László levele Magyar Imréhez.* Eupata
(v. Enpata), 1853. december 25. In:
Magyar László délafrikai levelei és naplókivonatai . . . 20–24.
- Magyar László levele ifj. Magyar Imréhez.*
Eupata, 1853. december 25. In: Magyar
László délafrikai levelei és naplókivonatai . . . 24–25.
- Magyar László levele Török Jánoshoz, a Pesti
Napló szerkesztőjéhez.* Ohilai Királyság,
Kelet nélkül, valószínűleg 1853. decem-
ber 25. In: Magyar László délafrikai
levelei és naplókivonatai . . . 18–20.
- Magyar László levele Magyar Imréhez.* Ohila
1954. február 11. In: Thirring G.: Ma-
gyar László élete . . . 130.
- Magyar László: Naplóm Délafrika bel-
sejébe tett utazásomról.* Pesti Napló
1854. 226., 227., 232., 234., 236., 238.,
243. sz.
- Magyar László levele a benguelai Kormányzó-
hoz.* Bihé, 1856. augusztus 20. In: Thir-

- ring G.: Magyar László élete . . . 135–136.
- Magyar László levele Magyar Imréhez.* Bihé, 1856. augusztus 20. In: Thirring G. Magyar László élete . . . 130–135.
- Magyar László délafrikai levelei és naplókivonatai.* Kiadta Hunfalvy János. A Magyar akadémia költségein. Pest, 1857. 92.
- Magyar László levele Hunfalvy Jánoshoz.* Bihé, 1857. február 20. In: Thirring G.: Magyar László élete . . . 136–137.
- Magyar László levele Magyar Imréhez.* Bihé, 1857. március 1. In: Thirring G.: Magyar László élete . . . 138–142.
- Magyar László levele a benguelai Kormányzóhoz.* Hely nélkül, 1857. június 9. In: Thirring G.: Magyar László élete . . . 143–144.
- Magyar László levele a benguelai Kormányzóhoz.* Hely nélkül, 1857. június 13. In: Thirring G.: Magyar László élete . . . 144.
- Utazás Dél-Afrika belsejében — Magyar László által.* Első könyv. Kézirat. MTA kéziratára: 13/1858. Földr.

Magyar László levele Hunfalvy Jánoshoz.

Lucira, 1858. november 16. (In: Thirring G.: Magyar László élete . . . 145 – 149.)

A Carum-Dsamba és a S. Nicolau folyók közé-

nek természeti viszonyairól. 1857. június

25. Portugál nyelvű kézirat. Angolai

Történelmi Levéltár. Benguelai Kor-

mányzóság iratai. Polgári ügyek. No 131.

Rövid vázlat a Kunéne és Kubangó folyamok

között elterülő tartományokról. 1858. In:

Thirring G.: Magyar László élete . . .

161 – 164.

Magyar László délafrikai utazásai 1849 – 57

években. A Magyar Tudományos Aka-

démia megbízásából sajtó alá egyengette

és jegyzésekkel ellátta Hunfalvy János,

MTA L. tag. Első kötet. Pest, 1859.

464. illusztrációk és Magyar László által

készített Dél-Afrika földképe.

Rövid tudósítás a Moluva vagy Moropuu és

Lobál országokról. Magyar Akadémiai

Értesítő 1859. XI. sz. 921 – 941.

Magyar László levele Hunfalvy Jánoshoz.

Lucira, 1859. február 20. In: Thirring G.:

Magyar László élete . . . 149 – 150.

Ladislaus Magyar's Erforschung von Inner-Afrika. Nachrichten über die von ihm den Jahren 1850, 1851 und 1855 bereisten Länder Moluva, Moropu und Lobal. Petermann's Geographische Mittheilungen — a továbbiakban PGM — 1860. 227—237.

Über die grossen See'n Inner-Afrika's. PGM 1860. 114—116.

Magyar László levele gróf Dessewffy Emilhez az MTA elnökéhez. Gyikolo-Moino. 1861. december 25. Kézirat. MTA Kézirattára: 861/1861.

Magyar László levele Hunfalvy Jánoshoz. Gyikolo-Moino, 1861. december 25. In: Thirring G.: Magyar László élete ... 158—159.

Magyar László levele Magyar Imréhez. Gyikolo-Moino, 1861. december 25. In: Thirring G.: Magyar László élete ... 151—154.

Magyar László levele Toldy Ferenchez. Gyikolo-Moino, 1861. december 25. Kézirat. MTA Kézirattára: ad. 861/1861.

A délafrikai Munda-Eváambo, Lungo és Kapota tartományok általános földirati vázolata.

Magyar Tudományos Akadémia, Philosophiai, törvény- és történettudományi Közlemények III. 1862. 254–268.

Magyar László levele Toldy Ferenchez.
Bahia dos elephantes. 1862. június 9.
Kézirat. MTA Kézirattára: 1043/1862.

Magyar László közleménye a Munda-Evámbo Lungo és Kapota tartományokról. Budapesti Szemle 1863. XVII. 157–160.

Magyar László amerikai útiterve. Közli Bárczay Oszkár, Budapesti Szemle 1895. LXXXII. 6–12.

Moluva és Ka-lobár szójegyzék. In: Krizsán László: „Homo regius” Afrikában. Függelék. II. Tanulmányok a fejlődő országokról. 78. sz. Magyar Tudományos Akadémia Afro-Ázsiai Kutató Központja. Bp., 1975. 35–38.

A MAGYAR LÁSZLÓVAL FOGLALKOZÓ
LEVÉLTÁRI ADATOKBÓL ÉS
SZAKIRODALOMBÓL

Á-ICS JÓZSEF: Magyar utazó Afrikában.
Magyar Hírlap 1852. április 29. május
2., 4., 5.

IFJ. ANTUNOVICS JÓZSEF: Magyar utazó
Afrikában. Pesti Napló 1854. 215. 216.

DR. H. RÓNAY: Extracts from the Letters
of an Hungarian Traveller in Central
Afrika. The Journal of the Royal
Geographical Society. London, 1854. vol.
XXIV. 271 – 275

VISCONDE D'ATHOGUIA, a Tengerentúli
Ügyek államtitkárának leirata Angola
főkormányzójához, Amerigo Magyar
Feljegyzések Dél-Afrika vadonjairól c.
művének kiadása tárgyában. Királyi
Udvar, 1854. április 20. Kézirat. Angolai
Történelmi Levéltár. Királyi leiratok:
7. kódex, 73. folió, 3039. sz.

HUNFALVY JÁNOS: Erforschung Inner-
Afrika's durch Magyar László. —
PGM — 1856. 36–37.

VISCONDE D'ATHOGUIA leirata Angola fő-
kormányzójához, a londoni Királyi
Földrajzi Társaság érdeklődéséről Ma-
gyar László kutatásai iránt. Királyi
Udvar, 1856. február 16. Kézirat. Ango-
lai Történelmi Levéltár. Királyi leiratok:
7. kódex, 205. folió, 3515. sz.

HUNFALVY JÁNOS levele a Magyar Tudomá-
nyos Akadémiához. Pest, 1856. május 24.
Kézirat. MTA Kézirattára: 66/1856.

JOSE RODRIGUES COELHO DO AMARALnak,
Angola főkormányzójának jelentése a
Tengerészeti és Tengerentúli Ügyek
miniszteréhez, Magyar László tudomá-
nyos munkásságáról. Loanda, 1856. októ-
ber 13. Kézirat. Angolai Történelmi
Levéltár. Közigazgatási iratok: 25. kódex,
156. folió, 533. sz.

SA DA BENDEIRA, a Tengerészeti és Tenge-
rentúli Ügyek miniszterének leirata
Angola főkormányzójához, Angola tér-
képének Ladislau Magyar által eszközlen-
dő helyesbítése tárgyában. 1857. február
4. Hely nélkül. Kézirat. Angolai Törté-
nelmi Levéltár. Királyi rendeletek: 8.
kódex, 132. folió, 29. sz.

Angola főkormányzójának jelentése a Tengerészeti és Tengerentúli ügyek miniszteréhez arról, hogy Magyar László elutasító választ adott a portugál hatóságok részére végzendő térképészeti munkákkal kapcsolatban, ugyanakkor kérte kéziratának hazájába juttatását. Loanda, 1857. július 31. Kézirat. Angolai Történelmi Levéltár. Jelentések a Királyi Udvarnak: 25. kódex, 759. sz.

MAGYAR IMRE levele az MTA titkárához. Szabadka, 1857. december 26. Kézirat. MTA Kézirattára: 63/1857.

A. PETERMANN: Die Reisen von Ladislaus Magyar in Süd-Afrika. PGM 1857. 181 – 199.

[NÉV NÉLKÜL]: Ladislaus Magyar, seine beabsichtigte Rückkehr nach Europa und seine dreibändige Reisewerk. PGM 1858. 169 – 170.

TOLDY FERENC: Magyar László a délafrikai magyar utazó. Új Magyar Múzeum 1858. I. 457 – 460.

HUNFALVY JÁNOS levele az MTA titkárához. (Kelet nélkül.) Kézirat. MTA Kézirattára: 214/1858

B. HASENSTEIN: Geographische Kenntniss von Kongo und Angola im Jahre 1862. PGM 1862. 441 – 446.

HUNFALVY JÁNOS: Ladislaus Magyar's Reisen in Süd-Afrika. Wochenschrift für Wissenschaft, Kunst und öffentliches Leben. Beilage zur „Wiener Zeitung“. 1862. oktober 25.

SZÁSZ BÉLA: Magyar László utazása Nyugat- és Dél-Afrikában. In: PÁKH ALBERT: A magyar ember könyvtára. Pest, 1863.

WAGNER, H.: Die neuesten Entdeckungsreisen an der Westküste Afrika's. Mit besonderer Berücksichtigung der Reisen und Abenteuer von Paul Belloni du Chaillu, Ladislaus Magyar und C. John. Andersson. Leipzig, 1863. (Das Buch der Reisen und Entdeckungen. Afrika III.)

HUNFALVY JÁNOS: A legújabb utazások és felfedezések. II. Afrika. Budapesti Szemle 1866. 25 – 37.

FRANCISCO ANTONIO GONCALVES CARDOSÓ-nak, Angola főköormányzójának jelentése a Tengerészeti és Tengerentúli Ügyek miniszteréhez, az elhunyt Magyar László

- kéziratainak sorsáról. Loanda, 1869. február 8. Kézirat. Angolai Történelmi Levéltár. Jelentések a Királyi Udvarnak: 36. kódex, 258—259. folió, 10. sz.
- J. HUNFALVY: Ladislaus Magyar's Hinterlassenschaft. PGM 1870. 344.
- HUNFALVY JÁNOS: Magyar László. Emlébeszéd a Magyar Tudományos Akadémia 1873. november 23-i teljes ülésén. Budapesti Szemle 1874. IV. 324—339.
- SÁMI LAJOS: Híres magyar utazók. IV. Magyar László. (Atheneum, 1874. No. 17. 1039—1049.)
- SÁMI LAJOS: Dél-afrikai utazások és fölfedezések. Különös tekintettel Magya László, Dr. Livingstone Dávid, Dur Chaillu, Stanley, Grant, Speke és Cameron utazásaira. Budapest, 1876.
- Angola főkormányzójának jelentése (A Tengerészeti és Tengerentúli Ügyek miniszteréhez?) azzal a hírrel kapcsolatban, mely szerint a bihéi uralkodó Magyar László egyik fia. Loanda, 1884. október 14. Kézirat. Angolai Történelmi Levéltár. A-9/4. kódex, 47—49. folió.

- IFJ. JANKÓ JÁNOS: Fároszongói vízesés azonosítása a Jella vízeséssel. Földrajzi Közlemények 1887. 507.
- THIRRING GUSZTÁV: Újabb adatok Magyar László életrajzához. Földrajzi Közlemények 1888. 333—344.
- IFJ. JANKÓ JÁNOS: Afrika és a magyarok. Budapesti Szemle 1888. LIII. 423—438.
- BÁNFI JÁNOS: Magyar László utazásai és kalandjai. Bp., 1892.
- HAVAS ANTAL: Afrikai képek. Különös tekintettel Magyar Lászlóra. Szabadka, 1895.
- TÓTH BÉLA: Magyar László. Pesti Hírlap 1898. május 19.
- H. SINGER: Ladislaus Magyar. Ein ungarischer Reisender vor 50 Jahren. Pester Lloyd 1898. No 71.
- HALÁSZ GYULA: Magyar kutató a Kongó államban. Földrajzi Közlemények 1908.
- BENDEFY-BENDA LÁSZLÓ: Magyar László. Tizenöt év Dél-Afrikában. Bp., 1934. Magyar László eredeti rajzaival.
- HALÁSZ GYULA: Öt világrész magyar vándorai. Magyar felfedezők Benyovszkytól napjainkig. (II. kiadás) Bp., 1937.

THIRRING GUSZTÁV: Magyar László élete és tudományos működése. Kritikai adalék a magyar földrajzi kutatások történetéhez. Bp., 1937. 164.

THIRRING GUSZTÁV r. tag beszéde Magyar László Afrika-kutató I. tag emlékművének felavatásán, Szombathelyen, 1938. szeptember 18-án. Akadémiai Értesítő 1938. 193—197.

BENDEFY-BENDA LÁSZLÓ: Afrika meghódítása. Bp., 1938.

HALÁSZ GYULA: Magyar László. A Világjáró magyarok c. kötetben. Bp., 1945.

VAJDA LÁSZLÓ: Magyar László. A (Nagy magyar utazók c. kötetben.) Bp., 1952.

NÉMETH IMRE: Őserdők mélyén. Bp., 1953.

DE KUN, N.: La vie et le voyage de Ladislas Magyar dans l'intérieur du Congo en 1850—1852. Acad. Royale des Science d'Outre-Mer, Bull. des Séances (Bruxelles) Nouv. Serie, 6. (1960.) No. 4. p. 605—636. (Maps, bill.)

MAGIDOVICS, I. P.: A földrajzi felfedezések története. Bp., 1961.

NÉMETH IMRE: Magyar László Afrikában. Élet és Tudomány 1967. 21—30.

BORSODY BEVILAQUA BÉLA: Régi magyar világjárók. Bp., 1969.

KRIZSÁN, L.: Locating the region where Hungarian Africa explorer László Magyar pioneered. (Daily News Bp., 26. Nov. 1972.)

Magyar utazók. földrajzi felfedezők. Szerkesztették: Havasné Bede Piroska—Somogyi Sándor. Tankönyvkiadó, Bp., 1973. 158—163.

LISTOWELL, JUDITH: The other Livingstone. London, 1974.

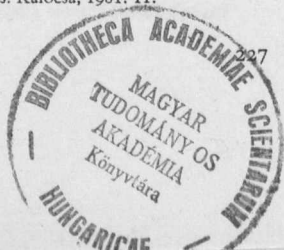
KRIZSÁN LÁSZLÓ: Afrika újrafelfedezése. Magyar Hírlap 1978. november 12.

KRIZSÁN, L.: Wiederentdeckung eines Kontinents. Budapester Rundschau 1978. No. 50.

KRIZSÁN LÁSZLÓ: Magyar László élete és munkássága. Magyar László Emlékkiállítás. Dunaföldvár, 1979. 25.

BÉRCZESSY LAJOS: Magyar László Emlékkiállítás Dunaföldváron. Népszabadság 1979. május 23.

KRIZSÁN LÁSZLÓ: Magyar László Emlékkiállítás. Kalocsa, 1981. 11.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó
igazgatója

Felelős szerkesztő: Róbert Zsófia

Műszaki szerkesztő: Érdi Júlia

AK 1935 k 8385

HU ISSN 0133-1884

Terjedelem: 7 (A/5)ív + 1 db melléklet

83.10455 Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bernát György